

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Επιστήμες της Αγωγής: Παιδαγωγικό Παιχνίδι και Παιδαγωγικό Υλικό στην Πρώτη Παιδική
Ηλικία»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

«Σχεδιάζοντας το Θεό: Μια προσέγγιση ανάλυσης των παιδικών αναπαραστάσεων»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ

Ζωή Παπαγεωργίου

ΒΟΛΟΣ 2020

1^{ος}/η Επιβλέπων/ουσα: Φωτεινή Μπονώτη, Καθηγήτρια Π.Τ.Π.Ε., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
2^{ος}/η Επιβλέπων/ουσα: Ειρήνη Δερμιτζάκη, Καθηγήτρια Π.Τ.Π.Ε., Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
3^{ος}/η Επιβλέπων/ουσα: Κωνσταντίνος Μάγος, Αναπληρωτής Καθηγητής Π.Τ.Π.Ε., Πανεπιστήμιο
Θεσσαλίας

Βαθμός	
Ολογράφως	

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	2
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	4
ABSTRACT.....	5
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	6
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ	9
1.1 Ανάπτυξη της έννοιας του Θεού στα παιδιά.....	9
1.2 Η γενετική θεωρία του Piaget.....	12
1.2.1 Εγωκεντρική σκέψη.....	13
1.2.2 Αρτιφισιαλισμός (artificialism)	15
1.2.3 Ανιμισμός (animism)	16
1.2.4 Ανθρωπομορφισμός.....	17
1.3 Η υπόθεση της ετοιμότητας.....	20
1.4 Ανθρωπομορφισμός ή υπόθεση της ετοιμότητας;	26
1.5 Επιρροή από τους γονείς, τους δασκάλους και το σχολείο	29
1.5.1 Επιρροή από τους γονείς και τους δασκάλους.....	29
1.5.2 Επιρροή από το θρησκευτικό δόγμα του σχολείου.....	35
1.6 Διαφορές με βάση το φύλο	40
1.7 Επικοινωνία του ανθρώπου με τον Θεό.....	43
1.8 Το σπίτι του Θεού	44
1.9 Η θρησκευτική ανάπτυξη των παιδιών μέσα από το σχέδιο.....	46
2. ΜΕΘΟΔΟΣ	50
2.1 Σκοπός της έρευνας	50
2.2 Στόχοι της έρευνας και υποθέσεις	51
2.3 Δείγμα της έρευνας	52
2.4 Ερευνητικά εργαλεία και διαδικασία.....	53
2.5 Ζητήματα δεοντολογίας.....	54
2.6 Κωδικοποίηση δεδομένων	55
3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.....	58
3.1 Οι αντιλήψεις των παιδιών όπως απορρέουν από τα ερωτηματολόγια	58

3.1.1 Η θρησκεία των συμμετεχόντων.....	58
3.1.2 Επίσκεψη σε χώρους λατρείας.....	59
3.1.3 Η μορφή του Θεού.....	60
3.1.4 Πρακτικές προσευχής.....	60
3.1.5 Η τοποθεσία του Θεού.....	61
3.2 Οι αντιλήψεις των παιδιών όπως απορρέουν από τα σχέδια.....	62
3.2.1 Η μορφή του Θεού.....	62
3.2.2 Το φύλο του Θεού.....	67
3.2.3 Η τοποθεσία του Θεού.....	68
3.2.4 Τα συναισθήματα του Θεού.....	71
3.2.5 Ο Θεός ως εξουσία και προστασία.....	73
3.2.6 Θρησκευτικά σύμβολα.....	75
4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ.....	78
4.1 Αποτίμηση της έρευνας.....	78
4.1.1 Η μορφή του Θεού.....	80
4.1.2 Το φύλο του Θεού.....	82
4.1.3 Η τοποθεσία του Θεού.....	82
4.1.4 Τα συναισθήματα του Θεού.....	84
4.1.5 Ο Θεός ως εξουσία και προστασία.....	86
4.1.6 Θρησκευτικά σύμβολα.....	87
4.2 Περιορισμοί της έρευνας.....	87
4.3 Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.....	88
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	90
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	96

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν να εξετάσει μέσω του σχεδίου τα χαρακτηριστικά που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να σχεδιάσουν τον Θεό και πώς αυτά αλλάζουν με την πάροδο της ηλικίας ή/και το φύλο του παιδιού. Για την έρευνα χρησιμοποιήθηκαν η μεθοδολογία και τα ερευνητικά εργαλεία του ερευνητικού προγράμματος *“Drawings of gods: A multicultural and multidimensional approach to children’s representations of supernatural agents”* του Πανεπιστημίου της Λοζάνης, υπό την επιστημονική καθοδήγηση του καθηγητή Piere Yves Brandt. Στην έρευνα συμμετείχαν 315 παιδιά, αγόρια και κορίτσια, ηλικίας από 5 έως 15 ετών, τα οποία φοιτούσαν σε δημόσια νηπιαγωγεία, δημοτικά και γυμνάσια της Καρδίτσας. Ζητήθηκε από κάθε συμμετέχοντα/ουσα να σχεδιάσει την μορφή που πιστεύει πως έχει ο Θεός και να περιγράψει τι ακριβώς σχεδίασε. Έπειτα καλούνταν να συμπληρώσει ένα σύντομο ερωτηματολόγιο. Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν ότι τα παιδιά στην πλειοψηφία τους σχεδιάζουν τον Θεό δίνοντας του μορφή ανθρώπου, συνήθως αντρική, αλλά ταυτόχρονα του αποδίδουν υπεράνθρωπες ικανότητες. Τέλος, τα παιδιά συνήθως τοποθετούν τον Θεό στον ουρανό, ζωγραφίζοντας έναν χαρούμενο Θεό που προστατεύει τους ανθρώπους.

ABSTRACT

The aim of this study was to examine through drawings the features that children attribute to God and how these change with age or/and the child's gender. For the present study we used the method and the procedures followed in the research program "*Drawings of gods: A multicultural and multidimensional approach to children's representations of supernatural agents*" of the University of Lausanne, under the scientific guidance of professor Piere Yves Brandt. Three hundred fifteen boys and girls, aged 5 to 15 years old, were recruited from kindergartens, elementary schools and high schools of Karditsa. The participants were asked to draw God as they imagined him and to describe their drawing. Afterwards they were asked to complete a short questionnaire. The results of the research showed that the majority of children drew God as a human being, mainly male, but they also attributed to him supernatural abilities. Lastly, children placed God on the sky, by drawing a happy God that protects people.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με το πέρας των μεταπτυχιακών μου σπουδών, θα ήθελα να επισημάνω την ευγνωμοσύνη μου για την ευκαιρία που μου δόθηκε να φοιτήσω στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, στο Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης. Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα της διπλωματικής μου εργασίας, κυρία Φωτεινή Μπονώτη, για την άψογη συνεργασία, την πολύτιμη καθοδήγηση της και τη στήριξη της καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας, καθώς δίχως τη συμβολή της θα ήταν ανέφικτη η ολοκλήρωση της παρούσας έρευνας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Ειρήνη Δερμιτζάκη και τον κύριο Κωνσταντίνο Μάγο, συνεπιβλέποντες της διπλωματικής μου εργασίας, που συνέβαλαν στην περαιτέρω εκπαίδευση και καθοδήγηση στο συγκεκριμένο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών *«Επιστήμες της Αγωγής: Παιδαγωγικό Παιχνίδι και Παιδαγωγικό Υλικό στην Πρώτη Παιδική Ηλικία»*. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω και όλα τα σχολεία, τους διευθυντές και τους δασκάλους που με προθυμία με δέχτηκαν παρά τις δύσκολες συνθήκες, ώστε να είναι δυνατή η πραγματοποίηση της έρευνας. Τέλος, δεν θα ήθελα να παραλείψω τους γονείς και τους μαθητές που με προθυμία συμμετείχαν στην έρευνα, δίνοντας μου τη δυνατότητα να την φέρω εις πέρας.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι αντιλήψεις και οι πεποιθήσεις των παιδιών για τον Θεό είναι ένα ιδιαίτερα περίπλοκο θέμα που απασχολεί τόσο τους αναπτυξιακούς ψυχολόγους όσο και τους εκπαιδευτικούς, καθώς θεωρείται καίριας σημασίας για την ανάπτυξη της προσωπικής πίστης αλλά και τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς του παιδιού γενικότερα (De Roos, Miedema & Iedema, 2001b. Ladd, McIntosh & Spilca, 1998).

Η συγκεκριμένη έρευνα εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά στην Ελλάδα αναπαριστούν σχεδιαστικά τον Θεό, αν του δίνουν ανθρώπινη μορφή και αν ο τρόπος με τον οποίο τον απεικονίζουν αλλάζει με την πάροδο της ηλικίας ή/και το φύλο του παιδιού. Επίσης διερευνάται το μέρος στο οποίο τα παιδιά τοποθετούν τον Θεό και τα συναισθήματα που του αποδίδουν. Για την έρευνα χρησιμοποιήθηκαν η μεθοδολογία και τα ερευνητικά εργαλεία του ερευνητικού προγράμματος *“Drawings of gods: A multicultural and multidimensional approach to children’s representations of supernatural agents”* του Πανεπιστημίου της Λοζάνης, που στοχεύει στη σύγκριση των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων του Θεού από παιδιά διαφορετικών χωρών και βρίσκεται υπό την επιστημονική καθοδήγηση του καθηγητή Piere Yves Brandt.

Η έρευνα αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, γίνεται ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας καθώς και των θεωριών που αναπτύχθηκαν για να ερμηνεύσουν τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται και κατανοούν τον Θεό. Επίσης αναφέρονται τα αποτελέσματα ερευνών που αφορούν στους παράγοντες που επηρεάζουν τις θρησκευτικές αντιλήψεις των παιδιών όπως είναι η ηλικία, το φύλο, η επιρροή από τους γονείς, τους δασκάλους αλλά και το θρησκευτικό δόγμα το οποίο διδάσκεται στο σχολείο των παιδιών. Τέλος,

αναφέρονται οι τρόποι με τους οποίους αξιοποιήθηκε το σχέδιο ως μέσο διερεύνησης των θρησκευτικών αντιλήψεων των παιδιών καθώς είναι το κύριο ερευνητικό εργαλείο της παρούσας έρευνας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, παρουσιάζονται οι στόχοι της παρούσας έρευνας, η μεθοδολογία και τα ερευνητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο κωδικοποιήθηκαν τα δεδομένα. Στο τρίτο κεφάλαιο, παρατίθενται τα αποτελέσματα της έρευνας όπως προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων. Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την έρευνα και συγκρίνονται με την βιβλιογραφία. Ακόμη αναφέρονται οι περιορισμοί της έρευνας, αλλά και προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.

1. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1.1 Ανάπτυξη της έννοιας του Θεού στα παιδιά

Η θρησκεία είναι ένα πεδίο γνώσης το οποίο έχει απασχολήσει την ανθρωπότητα από την ιστορική εποχή. Θεωρείται ως ένα βασικό δομικό στοιχείο της ταυτότητας κάθε ανθρώπου. Έχει συνδεθεί με την πνευματική υγεία και θεωρείται σε πολλές περιπτώσεις αποσβεστήρας άγχους. Επίσης θεωρείται ότι μειώνει την πιθανότητα εμφάνισης κατάθλιψης (Loewenthal, 1994, οπ. αναφ. στο Takriti, Barrett & Buchanan-Barrow, 2006). Στην έρευνα της Takriti (2002, οπ. αναφ. στο Takriti et al., 2006) υπήρξαν ενδείξεις πως η θρησκεία βελτιώνει την αυτοπεποίθηση του ατόμου και ιδιαίτερα των παιδιών όταν αυτά έχουν μία θετική σχέση με αυτή.

Η μελέτη της έννοιας του Θεού στην παιδική ηλικία και την εφηβεία έχει επίσης μακρά ιστορία. Ιδιαίτερα η έννοια του Θεού και ο τρόπος με τον οποίο την αντιλαμβάνονται τα παιδιά θεωρούνταν καίριας σημασίας στην ανάπτυξη της πίστης του ατόμου και για αυτό έχει μελετηθεί περισσότερο από άλλες θρησκευτικές έννοιες. Με τον όρο έννοια του Θεού εννοούμε την ιδέα που έχουν τα άτομα σχετικά με την πιθανή «συμπεριφορά» του Θεού, ως στοργικού, τρυφερού, τιμωρού και/ή ισχυρού όντος. Οι περισσότερες μελέτες βέβαια επικεντρώνονται στις αλλαγές που υπάρχουν στην αντίληψη της έννοιας του Θεού ανάλογα με την ηλικία των παιδιών και των εφήβων. Επιπλέον εστιάζουν στη γνωστική ανάπτυξη των παιδιών και στο πώς αυτή επηρεάζει την έννοια του Θεού. Ως γνωστική ανάπτυξη ορίζουμε «τη διαδικασία με την οποία οι άνθρωποι συλλέγουν πληροφορίες από το περιβάλλον, τις επεξεργάζονται, τις απομνημονεύουν και τις χρησιμοποιούν για τη λύση προβλημάτων, για την προσαρμογή τους σε καινούρια περιβάλλοντα, και να μαθαίνουν» (Κακαβούλης, 1989), που παρατηρείται με την αύξηση της ηλικίας, όπως στην

εμφάνιση περισσότερων ικανοτήτων αφηρημένης σκέψης και στην αντίστοιχη πρόοδο στη χρήση συμβόλων και συμβολισμών (Piaget & Inhelder, 1969, οπ. αναφ. στο Ladd et al., 1998).

Έτσι υπάρχουν πάρα πολλές πληροφορίες από μελέτες που περιγράφουν τα αναπτυξιακά στάδια από τα οποία περνούν τα παιδιά, και τις αλλαγές στις θρησκευτικές αντιλήψεις τους (Goldman, 1964. Piaget, 1929. Pnevmatikos, 2002. Takriti et al., 2006). Όμως έχουμε σχετικά λίγες πληροφορίες για την προέλευση των ατομικών διαφορών στην αντίληψη της έννοιας του Θεού και στο πώς αυτή επηρεάζεται από τις στενές συγγενικές σχέσεις και το σχολείο, ειδικά στα μικρά παιδιά. Αυτό που αναδύεται από όλες τις μελέτες (Wright και Koppe, 1964. Hyde, 1990, στο Pnevmatikos, 2002), ασχέτως διαφορών στη μέθοδο ή στο δείγμα, είναι ότι οι ιδέες των μικρών παιδιών εκφράζονται σαν βερμπαλισμός, λέξεις δηλαδή που επαναλαμβάνονται χωρίς όμως τα παιδιά να κατανοούν τη σημασία τους. Αρχικά τα παιδιά διανύουν ένα στάδιο παραμυθιού, το οποίο δίνει τη θέση του στο ρεαλιστικό στάδιο όταν τα παιδιά ξεκινούν το σχολείο. Κατά τη διάρκεια του σταδίου αυτού τα παιδιά αναπαριστούν τον Θεό ανθρωπομορφικά, ως κάποιον που βρίσκεται στην ίδια κατηγορία με τους ανθρώπους. Από την ηλικία των έντεκα ετών, τα παιδιά αρχίζουν να φαντάζονται τον Θεό ως κάτι πιο αφηρημένο, σαν πνεύμα. Οι διαφορές στη θρησκεία και στην κουλτούρα φαίνεται να επηρεάζουν την ιδέα του Θεού και τα παιδιά διαμορφώνουν διαφορετικά εννοιολογικά συστήματα για το τι είναι Θεός (Pnevmatikos, 2002).

Σύμφωνα με τον Elkind (1961, 1962, 1963, 1964, 1970, 1971, οπ. αναφ. στο Takriti et al., 2006) η ανάπτυξη της θρησκευτικής πίστης στα παιδιά χαρακτηρίζεται επίσης από στάδια. Ειδικότερα, υποστηρίζει ότι η γνωστική ανάπτυξη δεν εγγυάται θρησκευτική ανάπτυξη, εντούτοις φαίνεται πως έχει μια ιδιαίτερη επίδραση στον τύπο και στο επίπεδο θρησκευτικής σκέψης που είναι ικανά να φτάσουν τα παιδιά. Από συνεντεύξεις που έκανε σε παιδιά ηλικίας από πέντε έως

δεκατεσσάρων ετών, παρατήρησε τρία στάδια ανάπτυξης. Αρχικά το παιδί κυριαρχείται από συναισθηματικές διεργασίες οι οποίες σταδιακά εξελίσσονται και αντικαθίστανται από πιο ανεπτυγμένες γνωστικές διεργασίες. Επιπλέον το παιδί ξεκινάει από μία θεώρηση του κόσμου βαθιά εγωκεντρική και σιγά σιγά γίνεται ικανό να εστιάσει σε ομάδες και αργότερα να εστιάσει στον εαυτό του ως μέλος μιας ομάδας. Ο εγωκεντρισμός των παιδιών τα εμποδίζει από το να σκεφτούν πως άτομα που είναι μέλη μιας ομάδας μπορούν να σκέφτονται και να αισθάνονται διαφορετικά. Η πλειοψηφία των αποτελεσμάτων έδειξε ότι η θρησκευτική σκέψη καθορίζεται από την ανάπτυξη των γνωστικών δομών από διαισθητικές δομές σκέψης, σε μια σκέψη περιορισμένη στην απτή πραγματικότητα και τέλος, στην αφηρημένη, αναστρέψιμη, λογική σκέψη. Ξεκινώντας λοιπόν από μια αδιαφοροποίητη έννοια θρησκευτικής ταυτότητας περίπου στην ηλικία των πέντε ετών, τα παιδιά κατακτούν μια ξεκάθαρη έννοια στην ηλικία των επτά ετών και τέλος, επιτυγχάνουν μία κατανόηση των αφηρημένων εννοιών της θρησκευτικής ταυτότητας περίπου στην ηλικία των έντεκα ετών. Επίσης υποθέτουμε ότι θα μπορούσαν να υπάρχουν διαφορές μεταξύ των παιδιών στην ανάπτυξη θρησκευτικής κατανόησης σύμφωνα με το οικογενειακό τους υπόβαθρο, τη συμμετοχή τους σε θρησκευτικές ομάδες και την εθνικότητα τους. Παρόμοιες θεωρίες, για την ανάπτυξη της θρησκευτικής ταυτότητας μέσω σταδίων είχαν προτείνει ο Goldman (1964) και ο Harms (1944, οπ. αναφ. στο Takriti et al., 2006). Μάλιστα ο Goldman, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, ήταν υποστηρικτής της θεωρίας του Piaget για την πνευματική ανάπτυξη σύμφωνα με την οποία η διαδικασία της σκέψης ωριμάζει στα παιδιά σε στάδια, από το απτό στο αφηρημένο. Ο Burt (2003) στην έρευνα του αναγνώρισε τα στάδια που είχε περιγράψει ο Goldman σε διαφορετικές όμως ηλικίες. Μετά από συνεντεύξεις σε παιδιά, που περιλάμβαναν ιστορίες της Βίβλου και κατά πόσο αυτές είναι «απομονωμένα γεγονότα» ή «γεγονότα που θα μπορούσαν να συμβούν σήμερα», παρατήρησε ότι οι αλλαγές συμβαίνουν σε μικρότερη ηλικία από αυτή που

είχε υποστηρίξει ο Goldman. Στην έρευνα του Burt η αποφασιστική αλλαγή γίνεται στην ηλικία των δέκα με έντεκα ετών, σε αντίθεση με την θεωρία του Goldman (1964) που είχε παρατηρήσει ότι γίνεται στην ηλικία των δώδεκα με δεκατεσσάρων ετών. Τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά, κάτω των δέκα ετών, απαντούσαν ότι οι ιστορίες της Βίβλου είναι «απομονωμένα γεγονότα» και δεν θα μπορούσαν να συμβούν σήμερα. Από αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα παιδιά δεν έχουν τα κατάλληλα γνωστικά εργαλεία για να ερμηνεύσουν τα γεγονότα και να κατανοήσουν τον συμβολισμό αυτών των ιστοριών. Αντίθετα τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά, άνω των δώδεκα ετών, απαντούσαν ότι οι ιστορίες της Βίβλου μπορεί να συνέβησαν κάποτε ή να μη συνέβησαν και ποτέ, και πως υπάρχουν για να εξυπηρετήσουν έναν συμβολισμό και να μεταφέρουν ένα ηθικό δίδαγμα. Αυτό δείχνει ότι έχουν ήδη μεταβεί στο τελευταίο στάδιο της αφηρημένης σκέψης.

1.2 Η γενετική θεωρία του Piaget

Για τους αναπτυξιακούς ψυχολόγους της δεκαετίας του '80 το θέμα της γνώσης των παιδιών για το νου δεν αποτελούσε προτεραιότητα. Ο Piaget όμως και ορισμένοι ερευνητές της μεταγνωστικής ανάπτυξης (Asher, 1976. Flavell, 1976. Flavell, Speer, Green, & August, 1981. Robinson & Robinson, 1982, οπ. αναφ. στο Μισαηλίδη, 2003) προσπάθησαν να το μελετήσουν και να το προσεγγίσουν εμπειρικά. Σύμφωνα με τη γενετική θεωρία «η μάθηση είναι το αποτέλεσμα της ανάπτυξης της δομής της νοημοσύνης σε διαδοχικά στάδια, τα οποία εμφανίζονται με την ωρίμανση και την ηλικία» (Κακαβούλης, 1989). Η γενετική πορεία ενός μωρού από την αντανakλαστική συμπεριφορά μέχρι την ικανότητα του να ελέγχει τη συμπεριφορά του και να πραγματοποιεί αφαιρετικές λογικές ενέργειες σαν έφηβος, είναι γεμάτη από μεταβολές στη νοητική του λειτουργία και μάθηση. Αυτές τις μεταβολές και τα στάδια έχει

καταγράφει λεπτομερώς ο J. Piaget. Διέκρινε τη γνωστική ανάπτυξη σε τέσσερις εξελικτικές περιόδους: 1) την αισθησιοκινητική περίοδο (0-2 ετών), 2) την προ-λειτουργική περίοδο (2-7 ετών), 3) την περίοδο της συγκεκριμένης λειτουργικής σκέψης (7-12 ετών) και 4) την περίοδο της τυπικής ή αφηρημένης λειτουργικής σκέψης (12 ετών και μετά). Ο Piaget υποστήριξε μάλιστα ότι ο ρυθμός της εμφάνισης των εξελικτικών σταδίων μπορεί να επηρεαστεί από το περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνει το παιδί, να καθυστερήσει περισσότερο κάποιο στάδιο για παράδειγμα, όμως ποτέ δεν αλλάζει η διαδοχική τους σειρά. Κανένα παιδί, σε κανένα πολιτιστικό περιβάλλον δε μπορεί να κατανοήσει την έννοια του χρόνου, πριν κατανοήσει το παρόν και το παρελθόν. Τη θέση του Piaget για τη διαδοχική σειρά των σταδίων έχουν επιβεβαιώσει και διαπολιτισμικές μελέτες (Κακαβούλης, 1989).

1.2.1 Εγωκεντρική σκέψη

Τα παιδιά στην ηλικία των δύο ετών κατά το τέλος της αισθησιοκινητικής περιόδου εισέρχονται σταδιακά σε μία νέα φάση γνωστικής ανάπτυξης. Πραγματοποιούν διάφορες νοητικές λειτουργίες και γενικεύουν γνώσεις και ικανότητες, όμως οι νοητικές αναπαραστάσεις που χρησιμοποιούν δεν οργανώνονται και δεν γίνονται μέρος ενός ολοκληρωμένου λογικού συστήματος. Για αυτούς τους λόγους ο Piaget ονόμασε την περίοδο αυτή προ-λειτουργική. Η προ-λειτουργική περίοδος χωρίζεται σε δύο στάδια: α) της συμβολικής λειτουργίας (3-4 ετών) και β) της διαισθητικής σκέψης (4-7 ετών). Κατά το δεύτερο στάδιο, της διαισθητικής σκέψης, η γνωστική λειτουργία είναι ακόμη ατελής. Τα παιδιά γνωρίζουν πολλά από όσα υπάρχουν γύρω τους αλλά τα επεξεργάζονται με αφελή τρόπο που δείχνει ότι δεν υπάρχει οργάνωση της γνωστικής διαδικασίας. Ακόμη κατά το στάδιο αυτό εκδηλώνεται ένας εγωκεντρικός τρόπος σκέψης, καθώς και μία ανιμιστική και ανθρωπομορφική ερμηνεία του κόσμου. Η άποψη ότι τα

παιδιά περίπου μέχρι την ηλικία των επτά ετών είναι εγωκεντρικά, κατέχει κεντρικό ρόλο στη θεωρία του Piaget. Ο εγωκεντρικός τρόπος σκέψης είναι η «ασυνείδητη τάση του παιδιού να ερμηνεύει τον κόσμο από τη σκοπιά του «εγώ», να αντιλαμβάνεται δηλαδή και να ερμηνεύει το καθετί σε σχέση με τον εαυτό του και να μη λαμβάνει υπόψη τις απόψεις των άλλων» (Μισαηλίδη, 2003, σελ. 21). Σύμφωνα με τον Piaget αυτή η τάση του παιδιού εμφανίζεται νωρίς στη ζωή του παιδιού και θα πρέπει να την ξεπεράσει ώστε να προσαρμοστεί στην κοινωνία. Ειδικότερα, αυτή η τάση φαίνεται στη δυσκολία που έχει το παιδί να μεταφερθεί στη θέση του άλλου και να κατανοήσει ότι οι άλλοι άνθρωποι αντιλαμβάνονται διαφορετικά τα πράγματα και ότι έχουν διαφορετική οπτική. Τα παιδιά δεν έχουν δηλαδή την ικανότητα να αντιληφθούν ότι η δική τους άποψη είναι μία από τις πολλές πιθανές απόψεις. Αν για παράδειγμα ένα παιδί, που βρίσκεται σε αυτό το στάδιο, κλείσει τα μάτια του, επειδή το ίδιο δεν βλέπει, νομίζει ότι και οι άλλοι άνθρωποι δεν το βλέπουν (Κακαβούλης, 1989). Ο Piaget διέκρινε δύο είδη εγωκεντρικής σκέψης: 1) τον άμεσο εγωκεντρισμό και 2) τον έμμεσο εγωκεντρισμό. Ο άμεσος εγωκεντρισμός σχετίζεται με την τάση των παιδιών να τα καθορίζουν όλα με βάση τις δικές τους επιθυμίες και ο έμμεσος εγωκεντρισμός αναφέρεται στην απόδοση ερμηνείας σε όλα τα φαινόμενα με βάση τα προσωπικά τους βιώματα. Μορφές του έμμεσου εγωκεντρισμού αποτελούν ο ανιμισμός και ο ανθρωπομορφισμός (Μαριδάκη – Κασσωτάκη, 2004).

Ωστόσο, από νεότερες έρευνες προκύπτει ότι η σκέψη των μικρών παιδιών δεν είναι απόλυτα εγωκεντρική ή τουλάχιστον τόσο εγωκεντρική όσο υποστήριζε ο Piaget. Στην έρευνα των Masangkay, McCluskey, McIntyre, SimsKnight, Vaughn και Flavell (1974, οπ. αναφ. στο Κακαβούλης, 1989) όλα τα παιδιά ηλικίας τριών ετών και τα μισά παιδιά ηλικίας δύο ετών είχαν την ικανότητα να απαντούν σωστά σε ερωτήσεις που αφορούσαν την προοπτική των άλλων ανθρώπων. Επιπλέον η έρευνα των Flavell, Everett, Croft και Flavell (1981, οπ. αναφ. στο

Κακαβούλης, 1989) έδειξε ότι τα παιδιά έχουν την ικανότητα να κατανοούν την προοπτική των άλλων ανθρώπων και αυτή τους η ικανότητα εξελίσσεται σε διάφορα επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο, τα παιδιά καταλαβαίνουν ότι οι άλλοι άνθρωποι βλέπουν κάτι που δεν μπορούν τα ίδια να δουν, καθώς και το αντίστροφο, το ότι εκείνα βλέπουν κάτι το οποίο οι άλλοι δε μπορούν να δουν. Στο δεύτερο στάδιο τα παιδιά καταλαβαίνουν ότι η δική τους οπτική γωνία μπορεί να είναι διαφορετική από των άλλων ανθρώπων, άρα αυτό που βλέπουν μπορεί να φαίνεται διαφορετικό στους άλλους. Το συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι τα παιδιά μεταφέρονται στην προοπτική του άλλου πολύ νωρίτερα από την ηλικία των επτά ετών που υποστήριξε ο Piaget, και η εγωκεντρική τους σκέψη μειώνεται όσο μεγαλώνουν. Τέλος, στην έρευνα των Light και Nix (1983, οπ. αναφ. στο Κακαβούλης, 1989) φάνηκε ότι η εγωκεντρική σκέψη δε σημαίνει πάντα αδυναμία του παιδιού να μεταφερθεί στην προοπτική του άλλου, αλλά κάτι εντελώς διαφορετικό. Στη συγκεκριμένη έρευνα αποτιμάται περισσότερο ως μια αισθητική προτίμηση παρά ως αδυναμία κατανόησης της προοπτικής των άλλων προσώπων.

1.2.2 Αρτιφισιαλισμός (artificialism)

Από τις αρχές του 20ου αιώνα και στις έρευνες που έγιναν σχετικά με την αναπαράσταση του Θεού, η βασική θεωρία που αξιοποιήθηκε είναι αυτή του Piaget. Στο Πιαζετιανό πλαίσιο οι αντιλήψεις για τον Θεό και τα υπερφυσικά όντα συνδέονται στενά με τις συζητήσεις για τον ανιμισμό (animism) και τον αρτιφισιαλισμό (artificialism). Ο Piaget υποστήριξε ότι οι αναπαραστάσεις του Θεού, από τα μικρά παιδιά, συνδέονται με τους γονείς τους και με τον τρόπο που κατανοούν εκείνους και τον κόσμο. Από την έρευνά του προέκυψαν δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, τα παιδιά ηλικίας επτά ετών ή μικρότερα πιστεύουν ότι ο φυσικός κόσμος και όλα τα

πράγματα έχουν δημιουργηθεί από τους ανθρώπους ή οντότητες που έχουν επίγνωση και όχι από πράγματα ή άψυχα αντικείμενα. Ονόμασε αυτό το φαινόμενο «παιδικό αρτιφισιαλισμό (child artificialism)». Δεύτερον, τα μικρότερα των επτά ετών παιδιά δίνουν στους γονείς τους και στους ενήλικες γενικά, ικανότητες πανσοφίας και παντοδυναμίας. Τα παιδιά ξεπερνούν αυτό το στάδιο όταν καταλάβουν πως οι γονείς τους δεν έχουν τις γνώσεις ή τις ικανότητες να ανταπεξέλθουν σε κάποιες καταστάσεις, οπότε συνειδητοποιούν ότι ο Θεός έχει ικανότητες που οι άνθρωποι δεν έχουν (Barrett & Richert, 2003. Piaget, 1929).

1.2.3 Ανιμισμός (animism)

Κατά το στάδιο της διαισθητικής σκέψης τα παιδιά προσχολικής ηλικίας κάνουν πολλές ερωτήσεις στη σειρά, οι οποίες όμως δεν έχουν λογική συνέχεια. Στις απαντήσεις που δίνει το ίδιο το παιδί ή που περιμένει οι άλλοι να του δώσουν εκδηλώνεται αυτό που ο Piaget ονομάζει ανιμισμός. Μιας και το παιδί σε αυτό το στάδιο δεν μπορεί να διακρίνει τον ψυχικό από τον φυσικό κόσμο, ούτε μπορεί να διακρίνει και να προσδιορίσει τα όρια μεταξύ του εαυτού του και του εξωτερικού κόσμου είναι αναμενόμενο να θεωρεί ένα μεγάλο αριθμό πραγμάτων ως ζωντανά. Ο ανιμισμός, δηλαδή, είναι η πεποίθηση ότι όλα τα πράγματα είναι ζωντανά, έχουν πρόθεση και συνείδηση, όπως ακριβώς και οι άνθρωποι. Σύμφωνα με τον Piaget, το παιδί πιστεύει για παράδειγμα ότι το φεγγάρι και τα σύννεφα κινούνται επειδή είναι ζωντανά. Πιστεύει ακόμη ότι το φεγγάρι μπορεί να κρύβεται πίσω από τα σύννεφα επειδή κρυώνει, ότι το αυτοκίνητο μπορεί να πονέσει αν σκάσει το λάστιχο του, ότι ο ήχος του αέρα είναι φωνή, όπως και οι σκέψεις του είναι επίσης φωνή, και ότι τα σπίτια και τα δέντρα κοιμούνται το βράδυ, όπως άλλωστε και το ίδιο το παιδί (Κακαβούλης, 1989. Piaget, 1929).

1.2.4 Ανθρωπομορφισμός

Τις τελευταίες δεκαετίες η ανάπτυξη της κατανόησης του Θεού από τα παιδιά περιγράφονταν ως ανθρωπομορφική. Ο όρος «ανθρωπομορφισμός» περιλαμβάνει την απόδοση συναισθημάτων και ικανοτήτων που συνήθως αποδίδονται στους ανθρώπους, όπως η ελπίδα, η ενοχή και η αυτό – παρατήρηση. Επιπλέον ο όρος περιλαμβάνει και την απόδοση ορίων και περιορισμών που έχει ο νους των ανθρώπων, όπως η άγνοια (Heiphetza, Lane, Waytzc, & Young, 2016). Τα μικρά παιδιά καταλαβαίνουν την έννοια του Θεού σαν ένα γονιό ή υπεράνθρωπο που ζει στον ουρανό. Σύμφωνα με τη θεωρία του Piaget για τη γνωστική ανάπτυξη, αυτό συμβαίνει γιατί τα μικρά παιδιά κάτω των επτά ετών βρίσκονται στο στάδιο της προ-λειτουργικής σκέψης και αντιμετωπίζουν το νου του Θεού όμοια με του ανθρώπου, είτε θεωρώντας ότι και ο Θεός και οι άνθρωποι είναι παντοδύναμοι, είτε θεωρώντας ότι και ο Θεός και οι άνθρωποι μπορούν να κάνουν λάθη. Σε αυτό το στάδιο τα παιδιά αναπαριστούν το νου του Θεού και το νου του ανθρώπου με τον ίδιο τρόπο γιατί δεν έχουν ακόμη τις ικανότητες να διαχειριστούν γνωστικά την πιο αφηρημένη έννοια του Θεού. Αυτό συμβαίνει όταν φτάσουν στο στάδιο της τυπικής λειτουργικής σκέψης, περίπου στην αρχή της εφηβείας. Αφελείς και πρωτόγονοι τρόποι σκέψης, συμπεριλαμβανομένης και της θρησκευτικής σκέψης, σταδιακά δίνουν τη θέση τους στην αντικειμενικότητα της επιστήμης και της λογικής. Βασική αρχή λοιπόν, της θεωρίας του Piaget είναι ότι στα πρώτα στάδια ανάπτυξης τα παιδιά, κάτω των επτά ετών, αντιλαμβάνονται τον Θεό ως ένα ανθρωπόμορφο ον. Όσο μεγαλώνουν και αναπτύσσονται, η αντίληψή τους για το Θεό αλλάζει, και χάνει σιγά σιγά τα ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά του και γίνεται μια αφηρημένη

ιδέα, χωρίς μορφή, παντοδύναμος και παντογνώστης (Κακαβούλη, 1989. Barrett & Richert, 2003. Harris, 2000. Piaget, 1929. Woolley, 2000).

Παλιότερες έρευνες φαίνεται να υποστηρίζουν τη θεωρία του Piaget, ότι δηλαδή τα μικρά παιδιά θεωρούν ότι ο Θεός είναι σαν ένας μεγαλύτερος άνθρωπος, σαν ένας γονιός, με κάποιες υπερφυσικές δυνάμεις (Ladd et al., 1998. Paloutzian, 1996, οπ. αναφ. στο Richert & Barrett, 2005). Ο Goldman (1964, οπ. αναφ. στο Boyer & Walker, 2000), συμφωνώντας με τη θεωρία του Piaget, παρατήρησε ότι οι αντιλήψεις των παιδιών για το Θεό είναι ανθρωπομορφικές μέχρι την ηλικία των 11 ετών. Τα συμπεράσματα του Goldman (1964) υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικά για τη δημιουργία της ύλης της θρησκευτικής εκπαίδευσης, στις δεκαετίες που ακολούθησαν μετά τη δημοσίευση της έρευνας του. Η κεντρική του ιδέα ήταν ότι οι ιστορίες της Βίβλου (τα παράδοξα και οι ιστορικές αφηγήσεις των θαυμάτων κυρίως) ήταν ιδιαίτερα περίπλοκες ώστε να τις κατανοήσουν τα μικρά παιδιά, καθώς οι νοητικές ικανότητες που απαιτούνται για την κατανόηση τους δεν έχουν αναπτυχθεί επαρκώς τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της εφηβείας. Έτσι ο Θεός περιγράφεται από τα μικρά σε ηλικία παιδιά, να έχει πρόσωπο, φωνή κ.ο.κ. και να μπορεί να ακούει τις προσευχές των ανθρώπων με τον ίδιο τρόπο που ακούμε οι άνθρωποι. Στην αρχή της εφηβείας τα παιδιά αρχίζουν να αντιλαμβάνονται ως «συμβολικές» τις ιστορίες της Βίβλου και αρχίζουν να κατανοούν πλευρές της χριστιανικής ηθικής. Σε αυτό το στάδιο της θρησκευτικής ανάπτυξης αναδύεται σταδιακά η «αφηρημένη» θρησκεία και η κατανόηση του συμβολισμού των θρησκευτικών μηνυμάτων. Μάλιστα ο Goldman (1964) διέκρινε δύο τύπους ανθρωπομορφισμού. Ο ένας είναι ο φυσικός- υλικός τύπος στον οποίο τα παιδιά σκέφτονται τον Θεό με καθαρά ανθρώπινους όρους και περιορισμούς. Ο δεύτερος είναι ο πιο ώριμος τύπος που ο Θεός αντιμετωπίζεται ταυτόχρονα και σαν άνθρωπος με εξαιρετικές ικανότητες και σαν υπεράνθρωπος (superhuman και suprahuman). Σύμφωνα με τη θεωρία του τα παιδιά πρώτα κατανοούν τις

ικανότητες και τα σφάλματα των ανθρώπων και μετά προσαρμόζουν αυτές τις ικανότητες στο Θεό και στις εξαιρετικές του δυνάμεις.

Ως προς την οπτικοποίηση του Θεού, η πρόοδος με βάση την ηλικία είναι εμφανής στην έρευνα του Burt (2003). Τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά έδιναν μορφή στον Θεό, ακολουθώντας την Πιαζετιανή θεωρία, ενώ τα μεγαλύτερα κατανοούσαν ότι ο Θεός είναι αόρατος. Για τους συμμετέχοντες στην έρευνα του Burt (2003) τα όρια που χωρίζουν τα στάδια που είχε παρατηρήσει ο Goldman από την οπτικοποίηση της μορφής του Θεού μέχρι την κατανόηση της αφηρημένης έννοιας του, ήταν διαφορετικά. Το 55% των παιδιών ηλικίας 7,6 με 8,9 ετών παρουσίαζε τον Θεό σύμφωνα με την κλασσική ανθρωπομορφική θεωρία, ενώ το 45% ως αφηρημένη έννοια. Στα παιδιά ηλικίας 8,9 με 9,9 ετών το 60% χρησιμοποίησε αφηρημένη έννοια και μόλις το 40% παρουσίασε τον Θεό με ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά. Αυτά τα ευρήματα αποδεικνύουν ότι οι γνωστικές ικανότητες των παιδιών αναπτύσσονται σε μικρότερη ηλικία από αυτή που είχε παρατηρήσει ο Goldman. Τέλος, ο Goldman είχε αναγνωρίσει και ένα ενδιάμεσο στάδιο κατά το οποίο ενώ τα ανθρωπομορφικά στοιχεία είναι ακόμη εμφανή, και συνυπάρχει με την αντίληψη του συμβολισμού.

Στις έρευνες των Lane και Harris, (2014) και των Lane, Wellman, και Evans, (2014) αποδείχθηκε πως ατομικές διαφορές στην έκθεση των παιδιών στη θρησκεία καθώς και ατομικές διαφορές στις γνωστικές ικανότητες των παιδιών προβλέπουν την ικανότητα τους να συλλαμβάνουν τα μυαλά με εξαιρετικές ικανότητες, όπως του Θεού, ως λιγότερο ανθρωπομορφικά. Επίσης ατομικές διαφορές μεταξύ των γονιών μπορούν να συμβάλουν σε διαφορές στον ανθρωπομορφισμό των παιδιών. Για παράδειγμα, όταν οι γονείς αποφεύγουν να αναφερθούν στο φύλο του Θεού και χρησιμοποιούν ουδέτερα άρθρα όταν αναφέρονται σε αυτόν,

τα παιδιά τους είναι λιγότερο πιθανό να δώσουν ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά στον Θεό ακόμη και σαν ενήλικες.

1.3 Η υπόθεση της ετοιμότητας

Νεότερες έρευνες στο πεδίο της γνωστικής ανάπτυξης, στις οποίες συγκρίνονται η έννοια του Θεού με την έννοια του ανθρώπου, θέτουν υπό αμφισβήτηση την εκδοχή του Piaget περί παιδικού αρτιφισιαλισμού (child artificialism) και του αυστηρά ανθρωπομορφικού χαρακτηρισμού της έννοιας του Θεού. Μάλιστα υπαινίσσονται ότι τα παιδιά είναι από μικρή ηλικία, γνωστικά εξοπλισμένα ώστε να αναπτύξουν την έννοια του Θεού, καθώς και άλλων δραστών, διαφορετικών από τον άνθρωπο. Μπορούν δηλαδή να εκτιμήσουν τον Θεό ως κάτι ξεχωριστό και διαφορετικό από τους ανθρώπους και να αναπαραστήσουν μερικές από τις ικανότητες του, όπως η αθανασία, η δημιουργική του δύναμη και η πανσοφία του. Οι Barrett και Richert (2003) ισχυρίζονται ότι τα παιδιά μπορούν να αναπαραστήσουν εύκολα τον Θεό επειδή οι εννοιολογικές δομές που χρησιμοποιούνται για την αναπαράστασή του έχουν δύο ιδιότητες. Αρχικά, ο γνωστικός μηχανισμός που χρησιμοποιείται για την επεξεργασία της έννοιας του Θεού, είναι υπεύθυνος και ικανός να αναπαραστήσει και άλλες έννοιες όπως τους ανθρώπους, αλλά και άλλους δράστες, από ένα φάντασμα μέχρι έναν γορίλα. Έτσι οι πληροφορίες που διδάσκουν οι θεολόγοι στα παιδιά για τον Θεό, και όσες υπερφυσικές δυνάμεις έχει ο Θεός που οι άνθρωποι δεν έχουν, γίνονται μέρος αυτού του γνωστικού μηχανισμού και δεν αποτελούν πρόβλημα στην αναπαράστασή τους, τουλάχιστον όχι για τα παιδιά. Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό των γνωστικού εξοπλισμού των παιδιών σχετικά με την αναπαράσταση του Θεού είναι ότι θεωρούν από τη φύση τους, ότι οι υπερφυσικές ικανότητες είναι το φυσιολογικό. Για ένα παιδί τριών ετών ένας

οποιοσδήποτε δράστης έχει υπερφυσικές δυνάμεις, άρα η έννοια του Θεού είναι εύκολα διαχειρίσιμη καθώς δεν παραβιάζει αυτές τις υποθέσεις του. Σε αυτό το πλαίσιο ο ρόλος της κοινωνικής μάθησης, δεν είναι να διδάζουμε τα παιδιά ότι ο Θεός είναι παντογνώστης, αλλά ότι οι ανθρώπινες πνευματικές ικανότητες είναι περιορισμένες.

Κάποιες από τις έρευνες που έγιναν επικεντρώθηκαν στην διερεύνηση των αντιλήψεων των παιδιών για τις τρεις ξεχωριστές ιδιότητες του Θεού: τη δημιουργική δύναμη του Θεού, τις πνευματικές ικανότητες και γνώσεις του Θεού και την αθανασία του Θεού. Οι έρευνες του Petrovich (1997, 1999, οπ. αναφ. στο Barrett και Richert, 2003 και στο Richert & Barrett, 2005) που αφορούσαν τη δημιουργική δύναμη του Θεού, ανέδειξαν ότι τα παιδιά προσχολικής ηλικίας μπορούσαν να διακρίνουν μεταξύ φυσικού και τεχνητού κόσμου, καθώς και να απαντήσουν στο ποιος (ο Θεός ή ο άνθρωπος) δημιούργησε πράγματα του φυσικού και του τεχνητού κόσμου, όπως τα φύλλα ή μία καρέκλα. Μάλιστα ήταν επτά φορές πιο πιθανό να αποδώσουν τη δημιουργία του φυσικού κόσμου στον Θεό απ' ότι στον άνθρωπο. Τα αποτελέσματα των ερευνών του υποσκάπτουν τη θεωρία του Piaget για τον παιδικό αρτιφισιαλισμό και παρέχουν μαρτυρίες ότι τα παιδιά ηλικίας τεσσάρων ετών είναι ικανά να αναπαραστήσουν τον Θεό με μη ανθρώπινες ικανότητες και το γεγονός της μικρής ηλικίας στην οποία συμβαίνει αυτό, στηρίζει την υπόθεση της προετοιμασίας. Άλλωστε η βασική παρατήρηση του Piaget ήταν ότι τα μικρά παιδιά υπερεκτιμούν τις ικανότητες των ενηλίκων και τους δίνουν υπερφυσικές δυνάμεις. Αυτό στην υπόθεση της προετοιμασίας δεν αλλάζει. Αλλά φαίνεται ότι τα παιδιά προσχολικής ηλικίας σταματούν να υπερεκτιμούν και να δίνουν υπερφυσικές δυνάμεις στους ενήλικες όταν σκέφτονται τον ρόλο τους στην προέλευση του φυσικού κόσμου. Τα αποτελέσματα υποδεικνύουν ότι τα παιδιά προσχολικής ηλικίας μπορούν όντως να κατανοούν ότι ο Θεός κατέχει σημαντικά διαφορετικές δημιουργικές ικανότητες από τους ανθρώπους. Επιπρόσθετα, η έρευνα της Evans

(2001) σε παιδιά ηλικίας πέντε ως δέκα ετών, έδειξε μία τάση των παιδιών να πιστεύουν πως ο φυσικός κόσμος δημιουργήθηκε από ένα υπεράνθρωπο ον, και όχι τεχνητά ή εξελικτικά.

Όσον αφορά τις διαφορές του νου του Θεού με τον ανθρώπινο νου, θα πρέπει πρώτα να αναφέρουμε τη θεωρία του νου. Ο όρος αυτός δηλώνει την ικανότητα που διαθέτει ένα άτομο να αποδίδει στον εαυτό του αλλά και στους άλλους νοητικές πεποιθήσεις, αντιλήψεις, προθέσεις, επιθυμίες κ.ά. καθώς και να κατανοεί ότι οι νοητικές αυτές καταστάσεις αποτελούν τις αιτίες της συμπεριφοράς του. Σύμφωνα με τον Wellman (1990, οπ. αναφ. στο Μισαηλίδη, 2003) η κατανόηση ότι υπάρχει ένας κόσμος ιδεών προσδιορίζει μία σειρά από θεμελιακές οντολογικές διακρίσεις, όπως η διάκριση μεταξύ: 1) σκέψεων και φυσικών αντικειμένων, 2) πεποιθήσεων και πραγματικότητας, 3) επιθυμιών και αποτελεσμάτων, 4) φαντασίας και πραγματικότητας. Επίσης, σύμφωνα με την Πουρνάρη (2002, οπ. αναφ. στο Μισαηλίδη, 2003, σελ. 16) τροφοδοτεί την θεώρηση πως «αυτό που λένε και κάνουν οι άνθρωποι προκαλείται από ό,τι σκέπτονται – πιστεύουν, ελπίζουν, εύχονται επιθυμούν». Ο βασικός τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν και εξηγούν τη συμπεριφορά των άλλων, αλλά και τη δική τους, είναι η σύνδεση της συμπεριφοράς με τις νοητικές καταστάσεις του ανθρώπου που ενεργεί. Σύμφωνα λοιπόν με τη θεωρία του νου οι νοητικές καταστάσεις είναι οι αιτίες της δράσης κάθε υποκειμένου. Άρα για να εξηγήσει κάποιος μια συμπεριφορά θα πρέπει πρώτα να κατανοήσει πώς οι καταστάσεις του νου επιδρούν σε αυτή τη συμπεριφορά και την κατευθύνουν (Μισαηλίδη, 2003).

Η αφετηρία της θεωρίας του νου βρίσκεται στη βρεφική ηλικία. Είναι η ικανότητα που έχουν τα βρέφη από το δεύτερο εξάμηνο του πρώτου έτους να διακρίνουν τα άψυχα αντικείμενα από τους ανθρώπους αλλά και την ευαισθησία που δείχνουν για τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης δράσης. Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι η από κοινού εστίαση της προσοχής (η

οποία εντοπίζεται μεταξύ εννέα και δεκατεσσάρων μηνών) και η συναισθηματική αναφορά αποτελούν τις πρώτες εκδηλώσεις της θεωρίας του νου. Η ακολούθηση της κατεύθυνσης του βλέμματος της μητέρας από το βρέφος και η προσήλωση του στο αντικείμενο που εκείνη παρατηρεί για κάποιους ερευνητές υποδηλώνει ότι το βρέφος καταλαβαίνει τη νοητική κατάσταση του ενήλικα για το αντικείμενο καθώς και ότι το βρέφος και η μητέρα μοιράζονται μια ψυχολογική σχέση με το αντικείμενο. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα τα βρέφη από την ηλικία των δεκαέξι με δεκαοχτώ μηνών, κατανοούν τις επιθυμίες και τις προθέσεις των άλλων και προσδοκούν οι άνθρωποι να συμπεριφέρονται σύμφωνα με τις επιθυμίες τους (που δεν διατυπώνονται λεκτικά). Όπως τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά και οι ενήλικες, έτσι και τα βρέφη καταλαβαίνουν ότι οι άνθρωποι δρουν αυτόνομα, χωρίς να επιδρά κάποιος εξωτερικός παράγοντας και οι ενέργειες τους κατευθύνονται σε συγκεκριμένους στόχους. Αυτή η κατανόηση των κινήτρων αποτελεί την βάση της θεωρίας του νου και όταν κατακτηθεί, προετοιμάζει το παιδί ώστε να αρχίσει να σκέφτεται και να κατανοεί πώς ο νους κατευθύνει τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Μάλιστα στη Μισαηλίδη, (2003, σελ. 60) υποστηρίζεται ότι για να αποκτήσουν τα παιδιά τη θεωρία του νου θα πρέπει πρώτα να καταλαβαίνουν: 1) ότι οι άνθρωποι είναι «διακριτές οντότητες» και όχι «αντικείμενα ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα» και 2) ότι η ανθρώπινη δράση είναι εσωτερικά υποκινούμενη και κατευθύνεται σε συγκεκριμένους στόχους.

Ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο τα παιδιά προβλέπουν και εξηγούν την ανθρώπινη συμπεριφορά και πώς αυτή συνδέονται με τις πεποιθήσεις και τις επιθυμίες τους αφορά τη θεωρία του νου. Στην έρευνα (Πείραμα 1 και 2) των Barrett, Richert και Driesenga, (2001) τα παιδιά ηλικίας τριών ετών όχι μόνο έκριναν διαφορετικά τον Θεό από τη μητέρα τους (δεν του απέδωσαν αυστηρά ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά), αλλά υπολόγισαν με ακρίβεια ότι ο Θεός θα ήξερε περισσότερα από τη μητέρα τους ακόμη και πριν καταλάβουν πως απαιτούνταν να ξέρει

περισσότερα. Τα παιδιά παρουσίασαν ενδείξεις ότι καταλάβαιναν πως διαφορετικά μυαλά έχουν διαφορετικές ικανότητες. Επίσης φαίνεται να είναι «θεολογικά ακριβή» και να έχουν ορθή κρίση όσον αφορά το νου του Θεού σε σχέση με τον νου του ανθρώπου. Στο Πείραμα 3 οι Barrett, et al., (2001) χορήγησαν σε παιδιά ηλικίας τριών έως οκτώ ετών, μια δοκιμασία ψευδούς πεποίθησης (false contents theory of mind task). Τα παιδιά ηλικίας πέντε ετών καθώς και τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά ήταν πιο πιθανό να αποδώσουν τη σωστή γνώση, για το τι περιέχει το κουτί, στον άνθρωπο παρά στον Θεό. Για ακόμη μία φορά τα παιδιά έδωσαν διαφορετικές ικανότητες στον Θεό σε σύγκριση με αυτές των ανθρώπων. Επίσης οι συμμετέχοντες της μελέτης απέδωσαν περισσότερες γνώσεις στον Θεό παρά σε κάποιο ζώο ή στα δέντρα.

Μετά τις συνεντεύξεις των συμμετεχόντων - παιδιών για την πανσοφία του Θεού και στην έρευνα των Barrett, et al.(2001) και στην έρευνα των Knight, Sousa, Barrett, και Atran, (2004 οπ. αναφ. στο Harris και Koenig, 2006) τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά απέδωσαν άγνοια πολύ πιο συχνά στον φίλο παρά στον Θεό, και όταν τους ζητήθηκε να αιτιολογήσουν τις απαντήσεις τους, επικαλέστηκαν αντιληπτικούς περιορισμούς μιλώντας για τον φίλο τους ενώ μιλώντας για τον Θεό επικαλέστηκαν ιδιαίτερες ικανότητες. Άρα τα παιδιά είναι ιδιαίτερα ευέλικτα και μπορούν να προσαρμόσουν τις ανθρώπινες και μη ανθρώπινες ικανότητες στον εκάστοτε δράστη, είτε είναι ο Θεός, είτε κάποιο ζώο, είτε ο άνθρωπος. Ακόμη στην έρευνα των Chandler και Helm, (1984, οπ. αναφ. στο Barrett και Richert, 2003) απαντήθηκαν διάφορα ερωτήματα σχετικά με τη θεωρία του ανθρωπομορφισμού και την υπόθεση της προετοιμασίας. Αρχικά τα παιδιά έδειξαν σημάδια ικανότητας διαχωρισμού των διαφορετικών δραστών (μητέρα, Θεός, σκύλος) ακόμη και πριν κατανοήσουν την πνευματική διάσταση των ερωτήσεων. Συγκεκριμένα οι ερευνητές έδειξαν κάποιες μη ολοκληρωμένες εικόνες στα παιδιά και τους ρώτησαν αν η μητέρα τους ή/και ο σκύλος ή/και ο Θεός γνωρίζουν την ολοκληρωμένη εικόνα. Τα παιδιά ηλικίας τριών και τεσσάρων ετών

άλλαξαν τις εκτιμήσεις τους για το αν η μητέρα τους θα καταλάβαινε την εικόνα, όταν τα ίδια έμαθαν τι κρύβεται. Επειδή τα ίδια έμαθαν τη σωστή απάντηση θεώρησαν λανθασμένα ότι θα την γνωρίζει και η μητέρα τους. Αυτό δε συνέβη όμως ούτε με τον σκύλο ούτε και με τον Θεό. Τα παιδιά ήδη από την ηλικία των τεσσάρων ετών διέκριναν τις ικανότητες του σκύλου και του Θεού ως διαφορετικές, και το 83% των παιδιών απάντησε ότι ο Θεός θα ήξερε τι κρύβει η εικόνα ακόμη και πριν το μάθουν τα ίδια, δίνοντας του ξεχωριστές ικανότητες.

Επιπλέον, κάποιες μελέτες στο πεδίο της γνωστικής ανάπτυξης, στις οποίες η έννοια του Θεού συγκρίνεται με την έννοια του ανθρώπου δημιουργούν αμφιβολίες για τον αυστηρά ανθρωπομορφικό χαρακτηρισμό της έννοιας του Θεού (Harris, 2002. Petrovich, 1997). Αυτές οι έρευνες υποδεικνύουν ότι τα παιδιά μπορούν να αναπαραστήσουν μερικά από τα χαρακτηριστικά του Θεού όπως η αθανασία, η δημιουργική δύναμη και η παντοδυναμία του αρκετά εύκολα και κάπως διαφορετικά από τις ανθρώπινες αναπαραστάσεις. Οι παραδοσιακές θεωρίες, όπως του ανθρωπομορφισμού, ισχυρίζονται πως οι έννοιες των μη ανθρώπινων δραστών είναι απλά τροποποιημένες μορφές των ανθρώπων. Αν η θεωρία του ανθρωπομορφισμού ήταν σωστή τα παιδιά θα κατανοούσαν τις περιορισμένες δυνατότητες των ανθρώπων, θα απέδιδαν εξίσου περιορισμένες ικανότητες στον Θεό καθώς και στους άλλους μη ανθρώπινους δράστες. Άρα μία ακριβής αναπαράσταση του Θεού, από ένα παιδί τριών ετών, θα άρχιζε σταδιακά να μετατρέπεται και να εξελίσσεται καθώς το παιδί αποκτά τη θεωρία του νου. Τα ευρήματα αυτών των ερευνών υποδηλώνουν ότι ενώ τα μικρά παιδιά βρίσκονται σε μια διαδικασία βελτιστοποίησης της κατανόησης του ανθρώπινου νου, αντιστέκονται στο να εξισώσουν τον Θεό με έναν άνθρωπο. (Barrett, Richert, & Driesenga, 2001. Richert & Barrett, 2005).

Λίγες έρευνες έχουν γίνει που να αφορούν τη θνητότητα ή την αθανασία του Θεού. Πολλοί θεώρησαν ότι είναι δύσκολο για τα παιδιά να κατανοήσουν την έννοια της αθανασίας του Θεού, ιδιαίτερα στον Χριστιανικό κόσμο που ο Θεός ενσαρκώθηκε, γεννήθηκε και πέθανε ως Ιησούς από τη Ναζαρέτ. Στην έρευνα των Gimenez, Guessero, και Harris (2003, οπ. αναφ. στο Barrett και Richert, 2003) παιδιά ηλικίας τριών έως πέντε ετών απάντησαν σε ερωτήσεις που αφορούσαν τη θνητότητα ενός φίλου τους και του Θεού. Σύμφωνα με τη θεωρία του ανθρωπομορφισμού αναμενόταν ότι οι απαντήσεις των παιδιών θα ήταν παρόμοιες για τον φίλο και για τον Θεό. Κάτι τέτοιο όμως δεν συνέβη. Τα παιδιά ηλικίας τριών ετών δεν έκαναν καμία διάκριση μεταξύ φίλου και Θεού. Δεν απέδωσαν τη θνητότητα ούτε στον φίλο ούτε και στον Θεό. Τα παιδιά ηλικίας τεσσάρων και πέντε ετών απέδιδαν τη θνητότητα πιο συχνά στον φίλο, παρά στον Θεό και για να αιτιολογήσουν τις απαντήσεις τους απέδωσαν βιολογικούς περιορισμούς στον φίλο τους και ιδιαίτερες ικανότητες στον Θεό.

1.4 Ανθρωπομορφισμός ή υπόθεση της ετοιμότητας;

Και οι έρευνες του Piaget και οι έρευνες του Barrett και των συνεργατών του προβλέπουν ότι τα παιδιά στην ηλικία των έξι ετών περίπου, που ξεκινούν το δημοτικό σχολείο, είναι ικανά να διακρίνουν το νου του Θεού από το νου των ανθρώπων. Στην βιβλιογραφική ανασκόπηση των ερευνών από τους Heiphetza et al. (2016) παρουσιάζονται μαρτυρίες πως ο ανθρωπομορφισμός του Θεού προέρχεται διαισθητικά στα μικρά παιδιά και η κατανόηση της παντοδυναμίας του προβάλλει προοδευτικά όσο τα παιδιά αναπτύσσονται. Επίσης αναφέρεται πως η υπόθεση της προετοιμασίας στηρίχθηκε αρχικά στα ευρήματα διαφόρων ερευνών όπου τα παιδιά ηλικίας μικρότερης των τριών ετών αποτυγχάνουν να αποδώσουν ψευδείς πεποιθήσεις στον Θεό (Barrett,

et al., 2001. Knight, et al., 2004, οπ. αναφ. στο Heiphetza et al., 2016)). Αυτά τα ευρήματα βέβαια συνάδουν με ευρήματα ερευνών όπου παιδιά ηλικίας τριών ετών αποτυγχάνουν να αποδώσουν έργα ψευδούς πεποίθησης στον άνθρωπο (Wellman, Cross, & Watson, 2001). Οι υποστηρικτές της υπόθεσης της προετοιμασίας διαφωνούν με το ότι τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν ότι είναι παρούσα, στα παιδιά ηλικίας τριών ετών και ίσως και σε παιδιά μικρότερης ηλικίας, η κατανόηση της αλάνθαστης ικανότητας του Θεού και ότι το μόνο που χρειάζεται είναι τα παιδιά να διατηρήσουν αυτές τις πρώτες έννοιες ώστε να συνειδητοποιήσουν τις εξαιρετικές ικανότητες του Θεού. Παρόλα αυτά σε μεταγενέστερες έρευνες δεν βρέθηκε εξέλιξη με βάση την ηλικία των παιδιών καθώς σε μελέτες με παιδιά από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και τη Γερμανία, παιδιά ηλικίας τεσσάρων ετών απέδωσαν ψευδείς πεποιθήσεις και άγνοια και στους ανθρώπους και στον Θεό (Kiessling & Perner, 2014. Lane, Wellman, & Evans, 2010, 2012). Άρα τα μεγαλύτερα κατά ένα χρόνο παιδιά δε διατήρησαν τις ενστικτώδεις απόψεις περί παντοδυναμίας του Θεού. Μόνο αργότερα, μεγαλώνοντας τα παιδιά αντιλήφθηκαν την τάση των ανθρώπων στην αποτυχία και την αλάνθαστη γνώση του Θεού. Μελέτες με παιδιά από την Ελλάδα και τη Γερμανία (Kiessling & Perner, 2014; Makris & Pnevmatikos, 2007, οπ. αναφ. στο Heiphetza et al., 2016) παρείχαν ενδείξεις ότι οι έρευνες του Barrett και των συναδέλφων του μπορεί όντως να αποδεικνύουν ότι τα παιδιά ξέρουν τις σωστές απαντήσεις αν τους δοθεί το σωστό πλαίσιο. Όταν στα παιδιά δίνονται οι απαραίτητες πληροφορίες για να απαντήσουν σωστά σε μία ερώτηση του ερευνητή, είναι πολύ πιθανό να προσδώσουν τις γνώσεις αυτές και στον Θεό και στους ανθρώπους και να απαντήσουν σωστά. Όταν στα παιδιά ηλικίας τριών και τεσσάρων ετών, δεν δίνονταν κάποιες βασικές πληροφορίες συνήθως απέδιδαν το χαρακτηριστικό της άγνοιας τόσο στον Θεό όσο και στους ανθρώπους. Επιπλέον αποδείξεις εναντίον της ιδέας ότι παιδιά ηλικίας τριών ετών μπορούν να είναι θεολογικά ακριβή και ότι είναι γνωστικά προετοιμασμένα, προέρχονται από τις

εξηγήσεις που δίνουν τα παιδιά για τις απαντήσεις τους. Συγκεκριμένα όταν τους ζητείται να εξηγήσουν γιατί ο Θεός κατέχει τις γνώσεις και ξέρει τις απαντήσεις στις ερωτήσεις του ερευνητή, τα μικρά παιδιά συνήθως αναφέρουν τις δικές τους γνώσεις. Εφόσον εκείνα έχουν πλέον τη γνώση, την έχει και ο Θεός. Αντίθετα τα παιδιά ηλικίας πέντε ετών σε αντίστοιχες ερωτήσεις αναφέρονται στις πνευματικές ικανότητες του Θεού, πως είναι πολύ έξυπνος δηλαδή και τα ξέρει όλα. Αυτά τα ευρήματα δείχνουν ανθρωπομορφισμό και εγωκεντρισμό, καθώς τα μικρά παιδιά αποδίδουν το περιεχόμενο του δικού τους νου στους άλλους. Επιπλέον, στην έρευνα των Lane, Wellman, και Evans, (2014) τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η εις βάθος γνώση και κατανόηση της παντοδυναμίας του Θεού είναι πολύ πιο απαιτητική γνωστικά από την κατανόηση υπερφυσικών όντων. Τα παιδιά ηλικίας τριών και τεσσάρων ετών δεν απέδωσαν εξαιρετικές γνώσεις στον Θεό. Συγκεκριμένα η κατανόηση της πανσοφίας του Θεού ήταν περιορισμένη. Τα μεγαλύτερα παιδιά, στην ηλικία των επτά ετών, φαίνονταν να αντιλαμβάνονται περισσότερο το εύρος της γνώσης που μπορεί να έχει κάποιος που είναι πάνσοφος, όμως μόνο οι συμμετέχοντες που ήταν μεγαλύτεροι και βρίσκονταν στην εφηβεία, αντιλαμβάνονταν καλύτερα την πανσοφία («ξέρει περισσότερα και από όλους τους ειδικούς σε όλους τους τομείς ειδίκευσης»).

Το συμπέρασμα ερευνών είναι ότι ο ανθρωπομορφισμός είναι ενστικτώδης. Τα παιδιά αντιλαμβάνονται το νου του Θεού όπως και τον ανθρώπινο νου, και αυτή τους η αντίληψη διατηρείται σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο μέχρι την ενηλικίωση. Ακόμη τα δεδομένα των ερευνών υποδεικνύουν ότι η διάκριση του νου του Θεού από το νου του ανθρώπου απαιτεί συνειδητή συλλογιστική και γνωστική ανάπτυξη.

1.5 Επιρροή από τους γονείς, τους δασκάλους και το σχολείο

1.5.1 Επιρροή από τους γονείς και τους δασκάλους

Η θρησκευτική κοινωνικοποίηση τόσο στο σπίτι όσο και στο σχολείο αποδείχθηκε ότι παίζει σημαντικό ρόλο στο σχηματισμό της έννοιας του Θεού. Ιδιαίτερα η σχέση του γονιού με το παιδί από τη βρεφική μέχρι την μέση παιδική ηλικία επηρεάζει την αντίληψη που θα έχει και για τον Θεό. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των μητέρων, των πατέρων και των δασκάλων και οι στόχοι της θρησκευτικής εκπαίδευσης επιδρούν καθοριστικά στην εικόνα που θα έχουν για τον Θεό τα παιδιά. Ο Heller (1986, οπ. αναφ. στο Dickie, Esheleman, Merasco, Shepard, Vanderwilt, & Johnson, 1997) ισχυρίστηκε πως τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον Θεό ως πιο ισχυρό όσο μεγαλώνουν και αρχίζουν να ξεχωρίζουν τον εαυτό τους από τους γονείς τους. Από σχέδια των παιδιών, γράμματα προς τον Θεό και συνεντεύξεις βρήκε ότι τα παιδιά ηλικίας τεσσάρων έως δώδεκα ετών αλλάζουν την αντίληψη που έχουν για τον Θεό, από φίλο σε μια απόμακρη και ισχυρή μορφή εξουσίας. Μια άλλη σημαντική έρευνα για την επιρροή της σχέσης γονιού – παιδιού στην αντίληψη της έννοιας που θα έχει το παιδί για τον Θεό είναι αυτή των Kirkpatrick και Shaver (1992). Στην έρευνα διαπιστώθηκε πως όταν οι μητέρες δεν ήταν θρησκευόμενες ή/και ήταν απορριπτικές σε σχέση με το παιδί τους, εκείνο στο μέλλον γινόταν ιδιαίτερα θρησκευόμενο. Οι ερευνητές ισχυρίστηκαν ότι η ανάγκη για στενές σχέσεις διαρκεί μία ζωή, και όταν τα παιδιά γίνονται ανεξάρτητα από τους γονείς, ο Θεός είναι η τέλεια φιγούρα για να τους αντικαταστήσει. Ιδιαίτερα όταν οι γονείς δεν ήταν τόσο «τέλειοι». Για να αποκτήσουν λοιπόν τα παιδιά μια θετική εικόνα του Θεού και να δώσουν ένα προσωπικό νόημα στην έννοια του Θεού το οποίο θα διατηρήσουν στην εφηβεία και στην ενήλικη ζωή τους, χρειάζεται να έχουν από πολύ μικρή ηλικία, τουλάχιστον μία θετική σχέση με έναν από τους ανθρώπους που τα φροντίζει (De Roos, 2006).

Σε έρευνα των De Roos, Iedema, και Miedema, (2003) αποδείχθηκε ότι τα παιδιά ηλικίας τεσσάρων ετών λένε πιο συχνά ότι ο Θεός μοιάζει με τους γονείς τους, από ότι λένε τα παιδιά ηλικίας πέντε και έξι ετών. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι τα μικρότερα παιδιά εξαρτώνται περισσότερο από τους γονείς τους από ότι τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά. Σύμφωνα με τον Bowlby (1969, οπ. αναφ. στο De Roos, 2006) ο δεσμός που έχουν οι γονείς με τα παιδιά τους είναι μια μακροχρόνια συναισθηματική σχέση μεταξύ του παιδιού και εκείνου που το φροντίζει, που αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους ζωής του παιδιού και εξελίσσεται όσο αυτό μεγαλώνει. Στο τέλος όμως του πρώτου χρόνου γίνεται μία διάκριση «ασφαλούς» και «ανασφαλούς» δεσμού του παιδιού με τον γονιό. Αυτός ο δεσμός μεταξύ γονιού και παιδιού έχει πολύ σημαντική επίδραση στην μελλοντική ανάπτυξη του παιδιού. Σύμφωνα με αυτά τα μοτίβα το παιδί αναπτύσσει μεγαλώνοντας κάποια «εσωτερικά μοντέλα εργασίας» που όπως ισχυρίζεται ο Bowlby (1973, οπ. αναφ. στο De Roos, 2006) αποτελούν τις νοητικές αναπαραστάσεις του εαυτού του και των σημαντικών άλλων ανθρώπων της ζωής του και αποκτώνται από μία ποικιλία εμπειριών και παρατηρήσεων και αλληλεπιδράσεων του παιδιού με τον ή τους φροντιστές – γονείς του. Αυτές οι νοητικές αναπαραστάσεις ελέγχουν τις αντιλήψεις και τις συμπεριφορές του παιδιού, όπως για παράδειγμα την αντίληψη που θα έχει για τον Θεό. Η έρευνα των Kirkpatrick και Shaver (1992) ανέδειξε ότι τα παιδιά που είχαν ένα ασφαλές δεσμό με τους γονείς τους ήταν πιο πιθανό να θεωρούν τον Θεό τρυφερό και στοργικό, παρά απόμακρο. Επίσης, σύμφωνα με τους Beit-Hallahmi και Argyle, (1997, οπ. αναφ. στο De Roos, Iedema, & Miedema, 2001a) η θρησκευτική κοινωνικοποίηση που γίνεται στο σπίτι θεωρείται ο μεγαλύτερος παράγοντας διαμόρφωσης των ατομικών διαφορών στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά σχηματίζουν την έννοια για τον Θεό, αλλά και για άλλες πλευρές της θρησκείας. Στα παιδιά ηλικίας από 10 ετών και πάνω (Tamminen, 1991, οπ. αναφ. στο De Roos et al., 2001a) και σε εφήβους (Acock & Bengston, 1978; Clark, et al., 1988;

Francis & Gibson, 1993, οπ. αναφ. στο De Roos et al., 2001a) παρατηρούνται ομοιότητες στις θρησκευτικές πεποιθήσεις και στις αντιλήψεις που έχουν για τον Θεό οι γονείς τους. Οι γονείς επηρεάζουν τις αντιλήψεις των παιδιών τους για την έννοια του Θεού με πολλούς τρόπους, όπως με το να δείχνουν τις δικές τους αντιλήψεις στα παιδιά τους.

Στην έρευνα των Dickie et al., (1997) παρατηρήθηκε πως η σχέση γονιού – παιδιού επηρεάζει την αντίληψη που θα έχουν τα παιδιά για τον Θεό. Τόσο η ψυχαναλυτική όσο και η γνωστική θεωρία υποδεικνύουν ότι το φύλο μπορεί να αλληλεπιδράσει με τη σχέση γονιού – παιδιού και την ανάπτυξη της έννοιας του Θεού. Στην αρχή της παιδικής ηλικίας τα παιδιά αναπτύσσουν μια ταυτότητα φύλου που τα κάνει ιδιαίτερα προσεκτικά στην κατηγοριοποίηση με βάση το φύλο, δραστηριοτήτων, ανθρώπων αλλά και του Θεού (Bem, 1981, οπ. αναφ. στο Dickie et al., 1997). Ο Chodorow (1978, στο Dickie et al., 1997) και οι Gilligan και Wiggins (1988, οπ. αναφ. στο Dickie et al., 1997) απέδειξαν ότι επειδή στην πλειοψηφία τους τα παιδιά, από βρέφη μέχρι την ηλικία των επτά ετών, μεγαλώνονται από γυναίκες, τα κορίτσια ταυτίζονται με το θηλυκό πρότυπο της μητέρας – τροφού και προσκολλώνται. Από την άλλη πλευρά τα αγόρια ταυτίζονται με τους πατεράδες τους και προσπαθούν να αποκοπούν από το μητρικό πρότυπο σε μία προσπάθεια να δημιουργήσουν την αρσενική τους ταυτότητα. Η εικόνα του Θεού ως μια μορφή εξουσίας ή/και ως στοργικού τροφού φαίνεται να σχετίζεται με το φύλο. Οι Kohlberg και Kramer (1969, οπ. αναφ. στο Dickie et al., 1997) διαπίστωσαν ότι τα αγόρια δίνουν μεγαλύτερη έμφαση σε ζητήματα εξουσίας, στη δικαιοσύνη και στους νόμους, σε σχέση με τα κορίτσια, προσπαθώντας να ταυτιστούν με την πατρική φιγούρα. Αντίθετα τα κορίτσια αν και ασχολούνταν με θέματα εξουσίας, έδιναν μεγαλύτερη έμφαση σε συναισθηματικά θέματα που αφορούσαν την παρηγοριά, το ενδιαφέρον, τη συμπόνια και τη φροντίδα ταυτιζόμενα με τη μητρική φιγούρα. Οι Vergote και Aubert (1972, οπ. αναφ. στο Dickie et al., 1997) παρατήρησαν ότι τα αγόρια είχαν

επηρεαστεί ιδιαίτερα από την πατρική φιγούρα και αυτό φαινόταν και στην αντίληψη που είχαν για τον Θεό, ενώ τα κορίτσια επηρεάστηκαν και από τους δύο γονείς. Συγκεκριμένα τα αγόρια παρουσίαζαν τον Θεό σαν πατρική φιγούρα ενώ τα κορίτσια παρουσίαζαν και πατρικές και μητρικές εικόνες του Θεού. Οι ερευνητές ανακάλυψαν ότι η μητρική εικόνα του Θεού θεωρείται από τα παιδιά ως τροφός, ως μια μορφή που ενδιαφέρεται και φροντίζει. Αντίθετα, η πατρική εικόνα του Θεού είναι μια μορφή εξουσίας και δύναμης (Vergote και Aubert, 1972, οπ. αναφ. στο Dickie et al., 1997). Η έρευνα των Dickie et al., (1997) έδειξε ότι τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά αντιλαμβάνονται τον Θεό σαν τροφό και σαν σύμβολο εξουσίας. Αυτό συμβαίνει επειδή τα παιδιά μεγαλώνοντας απομακρύνονται από τους γονείς και ο Θεός αποτελεί ένα «τέλειο υποκατάστατο». Αυτό υποστηρίζεται και από τα ευρήματα που είχε η έρευνα σχετικά με την απουσία του πατέρα. Όταν ο πατέρας ήταν απών, τα παιδιά έβλεπαν τον Θεό ως τροφό και ως σύμβολο δύναμης. Τα παιδιά δηλαδή δημιουργούσαν μια ιδυλλιακή μορφή ανθρώπινου πατέρα και τη μετέφεραν στον Θεό. Στην έρευνα αυτή και τα αγόρια και τα κορίτσια θεωρούσαν περισσότερο τη μητέρα ως τροφό, παρά τον πατέρα ο οποίος θεωρούνταν ως μορφή εξουσίας και δύναμης και αυτά τα χαρακτηριστικά μετέφεραν και στον Θεό ανάλογα με το φύλο που τον ταύτιζαν. Μάλιστα η εικόνα που είχαν τα κορίτσια για τον Θεό σχετιζόνταν περισσότερο με τους γονείς τους από ότι τα αγόρια. Αυτό ίσως οφείλεται στο μεγαλύτερο δέσιμο που έχουν τα κορίτσια με τους γονείς τους.

Επιπρόσθετα στην έρευνα των De Roos et al. (2001a) υπήρξαν ενδείξεις πως οι γονείς επηρεάζουν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας ως προς τη σχέση που θα έχουν με τον Θεό (αν θα τον θεωρούν στοργικό, τιμωρητικό, ως βιβλική φιγούρα κ.λπ.). Αυτό ίσως συμβαίνει επειδή η φροντίδα, η στοργή και η αγάπη είναι χαρακτηριστικά της σχέσης που έχουν οι γονείς με τα παιδιά τους. Όταν οι γονείς θεωρούν τον Θεό απόμακρο, τα παιδιά μεγαλώνουν με την αντίληψη ενός Θεού που δεν νοιάζεται. Αντίθετα, όσο λιγότερο αμφιβάλλουν οι γονείς για την ύπαρξη του Θεού

τόσο περισσότερο βιώνουν τον Θεό στην ζωή τους σε όμορφες στιγμές και τόσο περισσότερο τον περιγράφουν και τον βιώνουν σαν πατέρα και σαν φίλο και τόσο περισσότερο τα παιδιά αντιλαμβάνονται τον Θεό σαν ένα καλό φίλο ή σαν πατέρα που νοιάζεται και τα αγαπάει.

Μία άλλη έρευνα που βασίζεται στη θεωρία κοινωνικής μάθησης (social learning theory) των Splinka, Hood και Gorsuch (1985, οπ. αναφ. στο Hertel & Donahue, 1995) έδειξε πως όταν τα παιδιά δημιουργούν εικόνες του Θεού επηρεάζονται αρχικά από τον γονιό του ίδιου φύλου, ως μέρος της διαδικασίας κοινωνικοποίησης του φύλου τους (gender role socialization). Έτσι οι μητέρες επηρεάζουν περισσότερο τις κόρες από ότι τους γιούς, και οι πατέρες επηρεάζουν περισσότερο τους γιούς από ότι τις κόρες. Επιπλέον η συνεισφορά που έχουν οι μητέρες ως προς την έννοια του Θεού είναι συνήθως η συμβολή τους στη δημιουργία μιας στοργικής μορφής ενώ οι πατέρες δημιουργούν μια πιο αυταρχική μορφή του Θεού. Η έρευνα των Hertel και Donahue (1995) έδειξε ότι όσο μεγαλύτερη ήταν η τάση των γονιών να θεωρούν τον Θεό στοργικό, τόσο μεγαλύτερη ήταν και η τάση των παιδιών να βλέπουν ως στοργικούς τους γονείς τους. Επιπλέον η εικόνα - άποψη που είχαν σχηματίσει οι μητέρες για τον Θεό (ως στοργικό), είχε μεγαλύτερη επιρροή στην εικόνα που θα έχουν τα παιδιά για τον Θεό, από ότι αυτή που είχαν οι πατέρες. Επιπρόσθετα ο στοργικός Θεός σαν έννοια που δημιουργήθηκε από τις μητέρες επηρέασε περισσότερο τις κόρες, από ότι τις επηρέασε η έννοια των πατέρων τους, σύμφωνα με τη θεωρία κοινωνικής μάθησης. Παρόλα αυτά το φύλο του γονιού δε φάνηκε να επηρεάζει τόσο έντονα την άποψη των αγοριών για ένα στοργικό Θεό. Τέλος, η συγκεκριμένη έρευνα απέδειξε ότι αν και οι μητέρες επηρεάζουν περισσότερο τις κόρες τους, φαίνεται να έχουν τον κυρίαρχο ρόλο στην θρησκευτική κοινωνικοποίηση των παιδιών και των δύο φύλων.

Η έρευνα των De Roos et al. (2001b) έδειξε ότι η σχέση μητέρας – παιδιού σχετίζεται θετικά με τη σχέση δασκάλου – παιδιού όμως δεν είναι προγνωστική της αντίληψης που θα έχει το παιδί για τον Θεό. Τα παιδιά με ασφαλή δεσμό με τη μητέρα τους είχαν και καλύτερη σχέση με τους δασκάλους τους, χωρίς όμως αυτό να επηρεάζει τις αντιλήψεις τους για τον Θεό. Παρόλα αυτά μια θετική και αρμονική σχέση του παιδιού με τον δάσκαλο προκαλεί θετικά συναισθήματα στα παιδιά του νηπιαγωγείου, μεγαλύτερη συμμετοχή σε ομάδες και μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση που εν τέλει οδηγεί σε μια πιο στοργική και τρυφερή αντίληψη της έννοιας του Θεού. Επίσης τα μικρά παιδιά που είχαν υψηλή αποδοχή από τους συμμαθητές τους είχαν μια πιο στοργική αντίληψη της έννοιας του Θεού από τα παιδιά που δεν ήταν ιδιαίτερα αποδεκτά από τους συμμαθητές τους. Παρόλα αυτά πρέπει να τονιστεί ότι τα παιδιά που πήραν μέρος στην έρευνα, προέρχονταν από οικογένειες χωρίς θρήσκευμα. Οι περισσότερες μητέρες δήλωσαν αγνωστικίστριες οπότε δεν θα έπρεπε να βρεθεί συσχέτιση μεταξύ της σχέσης μητέρας – παιδιού και της αντίληψης του Θεού από το παιδί. Η πλειοψηφία των δασκάλων αντίθετα, ήταν θρησκευόμενοι, οπότε ήταν αναμενόμενο να βρεθεί συσχέτιση. Η έρευνα λοιπόν έδειξε ότι όσο πιο αρμονική είναι η σχέση μεταξύ παιδιού και δασκάλου τόσο πιο θετικό και στοργικό θεωρεί τον Θεό το παιδί. Μάλιστα η έρευνα των De Roos et al., (2001a) έδειξε ότι οι δάσκαλοι φαίνεται να επηρεάζουν το βιβλικό περιεχόμενο της αντίληψης που έχουν τα παιδιά για τον Θεό και την προσευχή. Άλλωστε η μάθηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και των θρησκευτικών μύθων και συμβολισμών είναι χαρακτηριστικά της θρησκευτικής εκπαίδευσης που προσφέρουν οι δάσκαλοι στην τάξη. Συγκεκριμένα, όσο περισσότερο οι δάσκαλοι περιέγραφαν τις θρησκευτικές πρακτικές στους μαθητές τους, τόσο περισσότερο βίωναν οι ίδιοι τον Θεό σαν πατέρα ή σαν φίλο, και πίστευαν ότι ο Θεός θέλει το καλύτερο για αυτούς και είχαν θετικά συναισθήματα απέναντι στον Θεό, έτσι και οι μαθητές αυτών των δασκάλων περιέγραφαν τον Θεό θετικά και κατανοούσαν

καλύτερα το βιβλικό του περιεχόμενο (όπως ότι ο Θεός ζει στον παράδεισο, ότι κάνει θαύματα κ.ά.) και προσεύχονταν σε αυτόν. Αντίθετα όταν οι δάσκαλοι παρουσίαζαν μια πιο αυστηρή και παραδοσιακή έννοια του Θεού, οι μαθητές τους θεωρούσαν μεν στοργικό τον Θεό, όμως δεν προσεύχονταν σε αυτόν συχνά. Το συμπέρασμα είναι ότι οι δάσκαλοι θα έπρεπε να περιγράφουν τον Θεό έχοντας οι ίδιοι θετικά συναισθήματα για αυτόν, καθώς και να χρησιμοποιούν απλή και κατανοητή από τα παιδιά γλώσσα, όταν αναφέρονται στις θρησκευτικές πρακτικές όπως η προσευχή, ώστε να είναι πιο εύκολο για τα παιδιά να τις θυμηθούν και να τις χρησιμοποιήσουν.

1.5.2 Επιρροή από το θρησκευτικό δόγμα του σχολείου

Όσον αφορά την επιρροή που ασκεί το σχολείο στην αντίληψη που έχουν τα παιδιά για τον Θεό, η έρευνα των De Roos et al. (2001a) επιβεβαίωσε όσα ήταν ήδη γνωστά για τους διαφορετικούς τύπους σχολείων. Το θρησκευτικό δόγμα του σχολείου επηρεάζει την αντίληψη που θα έχουν οι μαθητές του για τον Θεό. Η έρευνα έγινε σε σχολεία που είχαν τέσσερα διαφορετικά δόγματα, Καθολικά σχολεία, Ορθόδοξα σχολεία, Ολλανδικά Μεταρρυθμιστικά σχολεία και δημόσια σχολεία της Ολλανδίας. Η έρευνα περιλάμβανε μεταξύ άλλων, ερωτήσεις κλειστού τύπου, που αφορούσαν κοινώς αποδεκτές - θετικές και αρνητικές – αντιλήψεις για τον Θεό, όπως ισχυρός Θεός, βιβλικός Θεός, ο Θεός ως τιμωρός κ.λ.π.. Γενικά, ο μέσος όρος των απαντήσεων που έδωσαν παιδιά των δημόσιων σχολείων σε σχέση με τους συμμετέχοντες των άλλων σχολείων, ήταν ο πιο χαμηλός στις πέντε μεταβλητές της έρευνας (στοργικός και ισχυρός Θεός, ο Θεός σαν ένας καλός φίλος, βιβλικός Θεός και προσευχή). Αυτό ήταν αναμενόμενο καθώς το αναλυτικό πρόγραμμα διδασκαλίας στα δημόσια σχολεία της Ολλανδίας δεν επιτρέπει την εκμάθηση λειτουργιών της θρησκευτικής πίστης και τη βιωματική μάθηση της θρησκείας. Τα παιδιά των Καθολικών σχολείων είτε είχαν παρόμοιες βαθμολογίες με τα παιδιά των δημόσιων

σχολείων σχετικά με τον στοργικό και τον βιβλικό Θεό, είτε οι βαθμολογίες τους βρίσκονταν μεταξύ των βαθμολογιών των παιδιών των δημόσιων σχολείων και των βαθμολογιών των παιδιών των Μεταρρυθμιστικών σχολείων στις μεταβλητές που αφορούσαν τον Θεό σαν ένα καλό φίλο και την ισχύ του Θεού. Παρόμοιες ήταν και οι απαντήσεις των παιδιών των Καθολικών σχολείων και των Μεταρρυθμιστικών σχολείων όσον αφορά την προσευχή. Τα Καθολικά σχολεία δίνουν έμφαση στην προσευχή και την εκμάθηση της χριστιανικής μουσικής από τα μικρά παιδιά καθώς και στην μελέτη της Βίβλου. Αυτό δικαιολογεί και τις υψηλότερες βαθμολογίες που συγκέντρωσαν οι μαθητές των Καθολικών σχολείων, σε μερικές από αυτές τις μεταβλητές. Παρόμοιες ήταν και οι απαντήσεις των παιδιών των Μεταρρυθμιστικών και των Ορθόδοξων σχολείων στις τρεις μεταβλητές με εξαίρεση τις δύο που αφορούσαν την ισχύ του Θεού και την προσευχή. Οι μαθητές των Ορθόδοξων σχολείων έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στην ισχύ του Θεού, πολύ περισσότερο από τους μαθητές των Μεταρρυθμιστικών σχολείων, και είχαν υψηλότερες βαθμολογίες σε αυτή την μεταβλητή καθώς τα Ορθόδοξα σχολεία δίνουν έμφαση στη δύναμη και την ισχύ του Θεού. Αντίθετα τα Ορθόδοξα παιδιά αναφέρθηκαν λιγότερο στην προσευχή σε σχέση με τα παιδιά των Καθολικών και των Μεταρρυθμιστικών σχολείων. Αυτό ήταν επίσης αναμενόμενο γιατί τα Καθολικά σχολεία δίνουν έμφαση στην προσευχή και στη θρησκευτική μουσική από την προσχολική ηλικία. Συμπερασματικά, η έρευνα των De Roos et al. (2001a) έδειξε ότι το θρησκευτικό δόγμα και η θρησκευτική διδασκαλία του κάθε σχολείου επηρεάζει τις γνώσεις και κατ' επέκταση τις αντιλήψεις που θα έχουν οι μαθητές του για τον Θεό.

Η έννοια του Θεού ως τιμωρού εμφανίστηκε ελάχιστα στις απαντήσεις των παιδιών σε αντίθεση με την έννοια του στοργικού Θεού. Μάλιστα εμφανίστηκε περισσότερο από μαθητές των Μεταρρυθμιστικών σχολείων και όχι τόσο των Καθολικών σχολείων, καθώς και από μαθητές του δημόσιου σχολείου που ήταν ουδέτεροι ως προς το θρήσκευμα. Είναι άξιο λόγου το γεγονός

πως οι γονείς των παιδιών που φοιτούσαν στο δημόσιο σχολείο, και πήραν μέρος στην έρευνα, αμφέβαλαν για την ύπαρξη του Θεού εξαιτίας της δυστυχίας που υπάρχει στον κόσμο. Οι γονείς αυτοί κατηγορούσαν τον Θεό για τη φτώχεια, τους πολέμους και τις καταστροφές που μαστιίζουν τον κόσμο, και αυτό αποτελεί ένδειξη του λόγου για τον οποίο τα παιδιά βλέπουν τον Θεό αρνητικά, αυστηρό και τιμωρό, και λιγότερο στοργικό ή τρυφερό (De Roos et al., 2001a).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι τα μικρά παιδιά όσο αναπτύσσονται αναγνωρίζουν ότι ο Θεός έχει ποικίλες εξαιρετικές ικανότητες, γνωστικές, βιολογικές και δημιουργικές. Η σύγκριση παιδιών που ζουν σε φονταμενταλιστικά περιβάλλοντα (δηλαδή παιδιών που ζουν σε άκρως συντηρητικά και αυστηρά σε σχέση με τη θρησκεία περιβάλλοντα) και παιδιών σε μη φονταμενταλιστικά, απέδειξε ότι τα παιδιά δεν επινοούν τις εξαιρετικές ικανότητες του Θεού. Αντίθετα είναι αποδέκτες των μαρτυριών των ανθρώπων γύρω τους και των πληροφοριών για τις δυνάμεις του Θεού αλλά και των επιστημονικών θεωριών εξέλιξης, οι οποίες βέβαια ποικίλουν από τη μία κοινωνία στην άλλη. Τα μικρά λοιπόν παιδιά δεν μπορούν να χαρακτηριστούν αγνωστικιστές καθώς «εκτίθενται» στις πεποιθήσεις της κοινωνίας και του περιβάλλοντος στο οποίο μεγαλώνουν (Harris, et al., 2006). Τα αποτελέσματα των ερευνών έδειξαν ότι και οι δάσκαλοι και οι γονείς συμβάλλουν, με διαφορετικό τρόπο, στη δημιουργία των ατομικών διαφορών στην αντίληψη που έχουν τα παιδιά για τον Θεό. Όσο περισσότερο οι μητέρες, οι πατέρες και οι δάσκαλοι αναδεικνύουν τις παραδοσιακές τους αξίες και τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις τόσο περισσότερο τα μικρά παιδιά αντιλαμβάνονται τον Θεό σαν μία θετική, τρυφερή, βοηθητική και ισχυρή οντότητα. Μάλιστα αξιοσημείωτο είναι ότι οι σχέσεις που έχει ένα παιδί με τη μητέρα, τον πατέρα και τον δάσκαλό του μπορούν να αντισταθμίσουν η μία την άλλη όσον αφορά τη σχέση που θα δημιουργήσει το παιδί με τον Θεό. Αν δηλαδή ένα παιδί δεν έχει καλή σχέση με κανέναν από τους δύο γονείς, ένας δάσκαλος μπορεί να το επηρεάσει θετικά

στο να αναπτύξει μια θετική εικόνα του Θεού, σαν στοργικό και καλό φίλο. Επιπλέον και τα θρησκευτικά δόγματα των σχολείων επιδρούν στις αντιλήψεις των παιδιών για τον Θεό και τις διαμορφώνουν με εντελώς διαφορετικό τρόπο από αυτόν των γονιών, αν και δε βρέθηκε άμεση συσχέτιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης με τις αντιλήψεις που έχουν τελικά τα παιδιά για τον Θεό. Η θρησκευτική εκπαίδευση επηρεάζει τη θετική στάση που μπορεί να έχουν τα παιδιά απέναντι στη θρησκεία και την πίστη, αλλά όχι το περιεχόμενο της έννοιας του Θεού και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του (De Roos et al., 2001a).

Στον αντίποδα βρίσκεται η θεωρία του Bering (2003) ο οποίος ισχυρίζεται ότι οι θρησκευτικές έννοιες είναι επιφαινόμενο και δεν μεταδίδονται απλά μέσω πολιτιστικών μέσων και θρησκευτικής κοινωνικοποίησης. Προεπιλεγμένα συμπεράσματα που έχουν συσχετιστεί με τη θρησκευτική σκέψη, όπως ο δημιουργός των ειδών και των άψυχων όντων, δεν ενεργοποιούνται από πολιτιστικά μεταδιδόμενες θρησκευτικές έννοιες, αλλά πυροδοτούν τη δημιουργία θρησκευτικών εννοιών. Αυτές οι έννοιες που ποικίλουν στη φύση και οι οποίες κατέχουν χαρακτηριστικά που ταιριάζουν με τις κοινωνικο-οικολογικές απαιτήσεις της κουλτούρας που τις υποθάλλει, δεν παίζουν κανένα αιτιώδη ρόλο στη δημιουργία γενικών μοτίβων πίστης, απλώς επιτρέπουν την πρόσβαση στα ενστικτώδη μοτίβα σκέψης για τα τυπικά θρησκευτικά ζητήματα, να βγουν στην επιφάνεια. Από τις έρευνες που έχουν γίνει άλλωστε δεν φαίνεται να γίνεται ξεκάθαρο πως παραδοσιακά αποκτημένες θρησκευτικές έννοιες μπορούν να «προικίσουν» τα άτομα με γνωστικά κίνητρα, όπως για παράδειγμα να οραματιστούν μια προσωπική συνειδητοποίηση όπως η επιβίωση από το θάνατο ή να οραματιστούν γεγονότα της ζωής ως πράξεις των Θεών, τα οποία θα είναι ουσιαστικά και σημαντικά.

Ο Bering (2003) υποστήριξε ότι ειδικές παραδοσιακές έννοιες που γίνονται εμφανείς από την ελάχιστη οντολογική απόκλιση τους από τις κοινές έννοιες, μπορεί να ενεργοποιήσουν βασικές ενστικτώδεις αντιλήψεις ψυχολογικών, φυσικών ή βιολογικών ιδιοτήτων διαφόρων δραστών. Αυτό θα μπορούσε να αιτιολογήσει τα «θεολογικά ακριβή» και «θεολογικά ανακριβή» ευρήματα των Barrett και Richert (2003). Η πίστη ότι υπάρχουν όντα όπως τα φαντάσματα που είναι αόρατα αλλά παρόλα αυτά ανθρώπινα, μπορούν να προκύψουν μέσω της έκθεσης σε τέτοιες έννοιες κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης, και οι έννοιες αυτές θα μπορούσαν να διεγείρουν ένα «οπλοστάσιο» έμφυτων πληροφοριών για τα φαντάσματα.

Αυτό δηλαδή που απέτυχαν να αποδείξουν οι ερευνητές, σύμφωνα με τον Bering (2003), είναι πώς τα γεγονότα που συμβαίνουν «εκεί έξω» στο αντικειμενικό περιβάλλον είναι πανομοιότυπα με αυτά που συμβαίνουν «μέσα μας» στο υποκειμενικό περιβάλλον. Το να σκεφτεί για παράδειγμα κάποιος ότι μία λεύκα τρέμει από τον αέρα όπως οι άνθρωποι και ότι μας κοιτάει, είναι εντελώς διαφορετικό από το να σκεφτούμε ότι το δέντρο είναι ένας οiwονός και μας μεταφέρει ένα μήνυμα. Στη δεύτερη περίπτωση είναι απαραίτητες τέτοιες κοινωνικές γνωστικές ικανότητες που να μπορούν να αποσαφηνίσουν επικοινωνιακά μηνύματα και υπαρξιακά νοήματα που πηγάζουν από αντιληπτές εμπειρίες (Bering 2002b). Αυτός ο τύπος νοήματος ήταν πάντα απών στα συμβατικά γνωστικά μοντέλα που αφορούσαν την θρησκεία, κάτι που είναι απροσδόκητο μιας και χρησιμοποιούνται από όλους τους ανθρώπους στην καθημερινή τους εμπειρία με τη θρησκεία. Οι περισσότεροι θεωρητικοί, σύμφωνα με τον Bering (2003), αποφεύγουν το θέμα υιοθετώντας μια θέση που βλέπει το ανθρώπινο νου ως μη στρατηγικό και μη κοινωνικό από τη φύση του. Ερευνητές όπως οι Boyer (2001) και Atran (2002) παρατήρησαν ότι ο νους των ανθρώπων σκέφτεται στρατηγικά σε θέματα που αφορούν τη θρησκεία, ειδικά όταν έρχεται αντιμέτωπος με υπερφυσικούς δράστες που έχουν πλήρη πρόσβαση στις σκέψεις και τις συμπεριφορές τους. Όμως

ακόμη δεν έχει διευκρινιστεί ο γνωστικός μηχανισμός που επιτρέπει στους ανθρώπους να καταλαβαίνουν και να συσχετίζουν μεταξύ τους τυχαία γεγονότα και να τους δίνουν νόημα. Τα παρόντα μοντέλα κλίνουν στους πολιτιστικούς μηχανισμούς μετάδοσης πληροφοριών. Υπάρχει όμως μια εμφανής απουσία του ρόλου του υποκειμένου στην ανάπτυξη της συλλογιστικής για τα θρησκευτικά ζητήματα. Οι έννοιες αυτές μοιάζουν απλά να περνούν έξω από τα κεφάλια των ανθρώπων, να μπαίνουν σε αυτά σαν να παρασιτούν και να αλλάζουν πληροφορίες και γνωστικούς μηχανισμούς και αυτό να θεωρείται «τα φυσικά θεμέλια της θρησκείας» που έχει μέσα του κάθε άνθρωπος. Για τον Bering (2003) οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν αποκτώνται με τη μετάδοση από άνθρωπο σε άνθρωπο αλλά αυτόματες επαγωγικές διαδικασίες ξεκινούν τη στιγμή που ερχόμαστε αντιμέτωποι με την έννοια του υπερφυσικού δράστη και συμβαίνουν ανεξάρτητα και ενστικτωδώς μέσω ανεξάρτητων γνωστικών μηχανισμών που περιλαμβάνουν και την αυτεπίγνωση. Η απόκτηση σαφών εννοιών διαμέσου πολιτιστικών μέσων μετάδοσης φαίνεται να είναι πολύ σημαντική για τη συμπλήρωση αυτών των επαγωγικών διαδικασιών με περιεχόμενο που εμπλουτίζει τις πληροφορίες για τους υπερφυσικούς δράστες. Όμως οι ίδιες επαγωγικές διαδικασίες δεν ενεργοποιούν ούτε ενεργοποιούνται από μόνες τους από τέτοιες έννοιες. Αντίθετα οι σαφείς θρησκευτικές έννοιες μπορεί να είναι επιφανόμενο που κρύβει τα ενστικτώδη μοτίβα συλλογιστικής. Αυτά τα μοτίβα συλλογιστικής είναι λειτουργικά δυσδιάκριτα σε σχέση με αυτά που προκύπτουν από πολιτιστικούς και ακαδημαϊκούς χαρακτηρισμούς της θρησκείας.

1.6 Διαφορές με βάση το φύλο

Στην αρχή της παιδικής ηλικίας τα παιδιά αναπτύσσουν μια ταυτότητα φύλου που τα κάνει ιδιαίτερα προσεκτικά στην κατηγοριοποίηση με βάση το φύλο, δραστηριοτήτων, ανθρώπων αλλά

και του Θεού. Τόσο η ψυχαναλυτική όσο και η γνωστική θεωρία υπονοούν ότι το φύλο μπορεί να αλληλεπιδράσει με τη σχέση γονιού – παιδιού και την ανάπτυξη της έννοιας του Θεού. Σύμφωνα με τη θεωρία της γνωστικής ανάπτυξης (Piaget & Inhelder, 1969, οπ. αναφ. στο Ladd et al., 1998) τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά, ηλικίας τριών έως έξι ετών, δεν κατανοούν επαρκώς το θέμα του φύλου γενικά αλλά και ειδικά του Θεού. Τα παιδιά, ηλικίας επτά έως έντεκα ετών, αρχίζουν να ανακαλύπτουν και να χρησιμοποιούν το φύλο ως εργαλείο κατηγοριοποίησης και τέλος, τα μεγαλύτερα παιδιά, ηλικίας δώδεκα έως δεκαοχτώ ετών, μπορούν να συλλάβουν έννοιες όπως ο ανδρογυνισμός και η απουσία φύλου. Στην έρευνα των Ladd et al. (1998), το φύλο των συμμετεχόντων φαίνεται να έπαιξε ρόλο στη σχεδίαση του Θεού. Τα μικρότερα παιδιά ηλικίας τριών έως έξι ετών και τα μεγαλύτερα παιδιά, ηλικίας δώδεκα έως δεκαοχτώ ετών, ζωγράφισαν, όπως ήταν αναμενόμενο, μια ουδέτερη ως προς το φύλο φιγούρα, και τα παιδιά μέσης ηλικίας ζωγράφισαν μία αρρενωπή φιγούρα ενώ ελάχιστα κορίτσια ζωγράφισαν τον Θεό σαν γυναίκα. Η παραδοσιακή αρρενωπή φιγούρα του Χριστιανικού Θεού είναι αρκετά έντονη και αυτό αποδείχθηκε από τα σχέδια των παιδιών και κυρίως των αγοριών, ενώ η γυναικεία φιγούρα επιλέχθηκε κυρίως από τα κορίτσια (Eshelman, Dickie, Merasco, Shepard, & Johnson, 1999).

Στις θρησκευτικές ομάδες όπως το κατηχητικό, συχνά αποδίδεται και η διδασκαλία σχετικά με το φύλο του Θεού. Στην έρευνα των Ladd et al. (1998) φάνηκε ότι η συμμετοχή σε θρησκευτικές ομάδες μπορεί να επηρεάζει το φύλο που θα αποδώσουν τα παιδιά στον Θεό, και κυρίως τα κορίτσια. Τα Καθολικά και Λουθηρανικά κορίτσια ζωγράφισαν πιο αρρενωπές εικόνες του Θεού σε σχέση με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες.

Άλλες έρευνες δεν δείχνουν να υπάρχουν διαφορές μεταξύ αγοριών και κοριτσιών στον τρόπο με τον οποίο κατανοούν την έννοια του Θεού με βάση το φύλο του παιδιού. Η έρευνα των

Donahue και Benson (1995, οπ. αναφ. στο Ladd et al., 1998) ανέφερε ότι οι γυναίκες φαίνεται να πιστεύουν περισσότερο σε σχέση με τους άντρες. Έχουν συζητηθεί ιδιαίτερα οι λόγοι για τους οποίους οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τη θεότητα ως περισσότερο αρρενωπή από ότι οι άντρες και αυτό μπορεί να οφείλεται σε μία πλειονότητα παραγόντων. Σε σύγκριση με τους άντρες, οι γυναίκες είναι πιο δεκτικές στην καθοδήγηση (Gilligan, 1982), ενδιαφέρονται περισσότερο για τη γνώμη των άλλων (Block, 1973), είναι πιο θρησκευόμενες (Ozarak, 1989) και είναι εγγενώς προσανατολισμένες στη θρησκεία (Donahue και Benson, 1995). Για αυτούς τους λόγους ίσως ασπάζονται πιο εύκολα τις παραδόσεις των θρησκευτικών ομάδων. Αντίθετα οι άντρες από μικρή ηλικία φαίνεται να αντιμετωπίζουν τη σύνδεση με την θρησκεία ως λιγότερο κανονιστική για τη ζωή τους και είναι λιγότερο πιθανό να επιβεβαιώσουν τις θρησκευτικές συμπεριφορές της θρησκευτικής τους ομάδας. Μία άλλη οπτική είναι ότι τα υποκείμενα τείνουν να δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στα εμφανή χαρακτηριστικά του εαυτού τους. Δηλαδή μία νέα γυναίκα σε ένα δωμάτιο με άντρες θα παρατηρήσει ότι είναι η μόνη γυναίκα. Είναι λοιπόν πιθανό ότι εξαιτίας της παράδοσης, όπου ο Χριστός είναι άντρας, ένα μικρό κορίτσι να αναγνωρίσει τον Θεό ως αρσενικό και να τον κατηγοριοποιήσει με βάση αυτό το χαρακτηριστικό. Οι ερευνητές όμως επισήμαναν ότι ενώ οι γυναίκες δείχνουν να είναι έμφυτα προσανατολισμένες στη θρησκεία, δεν παρατηρήθηκαν διαφορές στατιστικά σημαντικές σε σχέση με τους άντρες, σχετικά με τον προσανατολισμό τους στη θρησκεία. Περαιτέρω έρευνες πρέπει να γίνουν ώστε να αξιολογηθούν οι διαφορές στην αντίληψη που έχουν για το Θεό παιδιά διαφορετικών ηλικιών και διαφορετικού φύλου.

1.7 Επικοινωνία του ανθρώπου με τον Θεό

Οι μελέτες του Goldman (1964) υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικές για τη δημιουργία της ύλης της θρησκευτικής εκπαίδευσης, στις δεκαετίες που ακολούθησαν μετά τη δημοσίευση της έρευνας του. Η κεντρική του ιδέα ήταν ότι οι ιστορίες της Βίβλου (τα παράδοξα και οι ιστορικές αφηγήσεις των θαυμάτων κυρίως) ήταν ιδιαίτερα περίπλοκες ώστε να τις κατανοήσουν τα μικρά παιδιά, καθώς οι νοητικές ικανότητες που απαιτούνται για την κατανόησή τους δεν έχουν αναπτυχθεί επαρκώς τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της εφηβείας. Έτσι ως προς την οπτικοποίηση του Θεού από τα παιδιά ο Goldman παρατήρησε τρία στάδια γνωστικής ανάπτυξης. Στο πρώτο στάδιο τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά που δίνουν μορφή στον Θεό, ένα ενδιάμεσο στάδιο κατά το οποίο ενώ τα ανθρωπομορφικά στοιχεία είναι ακόμη εμφανή, συνυπάρχει και η αντίληψη του συμβολισμού και το τρίτο στάδιο, δηλαδή τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά που κατανοούν ότι ο Θεός είναι αόρατος και οι ιστορίες της Βίβλου είναι συμβολικές. Σύμφωνα με τον Goldman (1964) τα παιδιά πρέπει να περάσουν την ηλικία των δώδεκα με δεκατριών ετών προτού προσπεράσουν το στάδιο του ανθρωπομορφισμού και οπτικοποιήσουν τον Θεό και τη «φωνή» που έχει ο Θεός για να επικοινωνεί με τους ανθρώπους (Goldman, 1964, οπ. αναφ. στο Burt (2003)).

Για τους συμμετέχοντες στην έρευνα του Burt (2003) η μετάβαση από την οπτικοποίηση της μορφής του Θεού στην κατανόηση της αφηρημένης έννοιάς του δεν πραγματοποιείται όπως πρότεινε ο Goldman. Ειδικότερα, βρήκε ότι το 55% των παιδιών ηλικίας 7,6 έως 8,9 ετών παρουσίαζε τον Θεό σύμφωνα με την κλασική ανθρωπομορφική θεωρία, ενώ το 45% ως αφηρημένη έννοια. Στα παιδιά ηλικίας 8,9 με 9,9 ετών το 60% χρησιμοποίησε μια αφηρημένη έννοια και μόλις το 40% παρουσίασε τον Θεό με ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά. Στην έρευνα του Burt (2003) υπήρξαν ελάχιστες περιπτώσεις παιδιών (8,3%) που βρίσκονταν στο ενδιάμεσο

στάδιο του Goldman. Αυτά τα ευρήματα υποστηρίζουν ότι οι συγκεκριμένες γνωστικές ικανότητες των παιδιών αναπτύσσονται σε μικρότερη ηλικία από αυτή που είχε παρατηρήσει ο Goldman.

Στην έρευνα του Burt (2003) όταν οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν αν ο Μωυσής ακούει τον Θεό με τα αυτιά του ή όχι, η πλειοψηφία των παιδιών απάντησε ότι ο Μωυσής θα μπορούσε να ακούσει τον Θεό ακόμη και αν ήταν κουφός. Επιπλέον το 95% των παιδιών απάντησε ότι αν υπήρχαν άλλοι άνθρωποι γύρω από τον Μωυσή, δεν θα μπορούσαν να ακούσουν τον Θεό, επειδή μιλούσε μόνο στον Μωυσή. Οι συμμετέχοντες σε αυτή τη δοκιμασία δεν υπόκεινται στα στάδια του Goldman με βάση την ηλικία τους. Αντιθέτως όλοι φαίνεται να βρίσκονται στο τελευταίο στάδιο της αφηρημένης σκέψης. Και στην έρευνα των Woolley και Phelps (2001, οπ. αναφ. στο Harris et al., 2006) τα παιδιά ηλικίας πέντε ετών και άνω, ισχυρίστηκαν ότι ο Θεός απλά ξέρει γιατί προσεύχεται ο κάθε άνθρωπος και δεν χρησιμοποιεί τα αυτιά του για αυτό. Επίσης ισχυρίστηκαν ότι «δεν χρειάζεται να προσευχόμαστε δυνατά/φωναχτά γιατί ο Θεός απλά ξέρει». Η εμπιστοσύνη των μικρών παιδιών στην προσευχή δείχνει ότι όχι μόνο κατανοούν τους ισχυρισμούς για τις εξαιρετικές ικανότητες του Θεού, αλλά τις αποδέχονται και τα ίδια (Harris et al., 2006).

1.8 Το σπίτι του Θεού

Η έννοια του Θεού αποτελεί τον πυρήνα κάθε θρησκείας και ο τρόπος με τον οποίο τον αντιλαμβανόμαστε αλλάζει και εξελίσσεται με τα χρόνια. Αυτές οι αλλαγές αντικατοπτρίζονται και στα σχέδια των παιδιών και συγκεκριμένα στο «οικοδόμημα» που επιλέγουν ως το «σπίτι»

στο οποίο ζει ο Θεός. Σε έρευνες του Pnevmatikos (1993, 1995, οπ. αναφ. στο Pnevmatikos, 2002) διαπιστώθηκε ότι η αντίληψη για το σπίτι στο οποίο μένει ο Θεός συνδέεται άμεσα με την εννοιολογική ιεραρχία της έννοιας του Θεού. Στην έρευνα του Pnevmatikos (2002), αναδείχθηκε ότι τα παιδιά του δημοτικού αναπαριστούν το σπίτι του Θεού βασισμένα στις πληροφορίες που έχουν από την καθημερινή τους ζωή ή από το θρησκευτικό τους περιβάλλον. Κάποιες από τις δέκα κατηγορίες στις οποίες ταξινομήθηκαν τα σχέδια της έρευνας, ήταν ένα πραγματικό σπίτι που έμοιαζε με το δικό τους, μία εκκλησία, ένας κήπος που θεωρούνταν ο παράδεισος κ.ά.. Τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά ζωγράφισαν είτε ένα σπίτι είτε μια εκκλησία στη γη. Το κοινό στοιχείο όλων των σχεδίων των μικρών παιδιών ήταν ότι όλα ζωγράφισαν το σπίτι του Θεού στη γη, και σε κάποιες περιπτώσεις κοντά στο δικό τους σπίτι. Η ιδέα λοιπόν που βρίσκεται κάτω από αυτές τις αναπαραστάσεις είναι ότι ο Θεός είναι ένας άνθρωπος που μένει στη γη και δεν διαφέρει από τους άλλους ανθρώπους. Μία άλλη κατηγορία σχεδίων περιλάμβανε τη ζωγραφιά ενός σπιτιού, μιας εκκλησίας ή ενός κήπου στον ουρανό. Το κοινό σημείο σε αυτά τα σχέδια είναι ότι ο Θεός ζει στα σύννεφα ή στον παράδεισο, με τις ίδιες συνθήκες που ζουν οι άνθρωποι στη γη. Η υποβόσκουσα θεωρία σε αυτά τα σχέδια είναι ότι ο Θεός είναι είτε άνθρωπος που η ψυχή του δεν έχει απελευθερωθεί από το σώμα του (ίσως ο Ιησούς Χριστός), είτε είναι η ψυχή ενός νεκρού ανθρώπου που τώρα ζει στον παράδεισο ως πνεύμα. Για τα παιδιά, οτιδήποτε υπάρχει είναι ανάλογο με τον δικό μας κόσμο. Αν και πιστεύουν ότι ο Θεός ζει σε έναν διαφορετικό κόσμο, αυτός ο κόσμος μοιάζει με τον δικό μας. Απλά βρίσκεται σε άλλη τοποθεσία. Σε άλλα σχέδια τα παιδιά ζωγράφισαν σπίτια φτιαγμένα από σύννεφα ή άλλα συμβολικά στοιχεία, όπως η πύλη του παραδείσου, τα οποία δείχνουν ότι τα παιδιά θεωρούν ότι ο Θεός δεν χρειάζεται ένα υλικό σπίτι, παρόλα αυτά χρειάζεται ένα μέρος να μένει. Άρα τα παιδιά αυτής της κατηγορίας επίσης δεν γνωρίζουν τον συμβολισμό της φύσης του Θεού. Στην τελευταία κατηγορία σχεδίων, τα παιδιά

ζωγράρισαν σύννεφα τα οποία είχαν μέσα τους λέξεις όπως αγάπη και καλοσύνη. Το νόημα πίσω από αυτά τα σχέδια είναι ότι ο Θεός δεν χρειάζεται υλικά αγαθά και συγκεκριμένο σπίτι, αλλά ότι βρίσκεται όπου υπάρχουν αυτές οι ιδιότητες, η αγάπη και η καλοσύνη.

1.9 Η θρησκευτική ανάπτυξη των παιδιών μέσα από το σχέδιο

Ένας μεγάλος αριθμός ερευνών αξιοποίησε το σχέδιο ως μέσο διερεύνησης της εικόνας που έχουν τα παιδιά για το Θεό. Συγκεκριμένα, επικεντρώθηκε στην απόδοση της μορφής του Θεού, μέχρι ποια ηλικία τα παιδιά τον σχεδιάζουν με ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά και σε ποια ηλικία κατανοούν τους συμβολισμούς της Βίβλου (Barrett & Richert, 2003. Burt, 2003. Harms, 1944. Ladd et al., 1998. Pnevmatikos, 2002. Richert & Barrett, 2005, 2010. Takriti et al., 2006). Άλλες έρευνες μελέτησαν τις διαφορές στα σχέδια των παιδιών που ανήκουν σε διαφορετικές θρησκείες (De Roos et al. 2001a. Ladd et al., 1998).

Από τις πρώτες έρευνες που αφορούσαν την θρησκευτική ανάπτυξη στα παιδιά ήταν του Harms (1944). Ο Harms (1944) διέκρινε μετά από τη συλλογή 4800 σχεδίων του Θεού, από παιδιά ηλικίας 3 – 16 ετών, τρία στάδια θρησκευτικής ανάπτυξης στα παιδιά. Το πρώτο στάδιο είναι αυτό του παραμυθιού (the fairy-tale stage). Σε αυτό το στάδιο βρίσκονται παιδιά ηλικίας 3 - 6 ετών. Στην πλειονότητά τους τα σχέδια είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό, στοιχεία παραμυθιού. Είτε ο Θεός ήταν βασιλιάς είτε ο «πατέρας όλων των παιδιών», είτε ζούσε σε ένα χρυσό σπίτι πάνω στα σύννεφα, είτε σε ένα σπίτι φτιαγμένο από σύννεφα. Ο Harms (1944) θεώρησε ότι αυτό αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αυτής της ηλικιακής ομάδας αντιλαμβάνονται γενικά τον κόσμο και τις εμπειρίες της καθημερινής τους ζωής,. Επίσης, θεώρησε ότι συχνά τα παιδιά σε αυτό το στάδιο δεν θέλουν να εκφράσουν τη θρησκευτική τους άποψη, ιδιαιτέρως με λέξεις.

Το δεύτερο είναι το ρεαλιστικό στάδιο (the realistic stage) στο οποίο βρίσκονται τα παιδιά που πηγαίνουν στο δημοτικό (ηλικίας 6 – 11 ετών). Σε αυτές τις ηλικίες τα παιδιά «έχουν καταλάβει πόσο σοβαρά παίρνουν τον Θεό οι ενήλικες» (Harms, 1944) και γνωρίζουν από το οικογενειακό τους περιβάλλον και το σχολείο, περισσότερες λεπτομέρειες για την θρησκεία. Οπότε σταδιακά τα παιδιά σταματούν να χρησιμοποιούν στοιχεία παραμυθιού και τα σχέδιά τους γίνονται πιο ρεαλιστικά. Μάλιστα υπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία θεμάτων στα σχέδια. Για παράδειγμα τα παιδιά σχεδιάζουν αρκετά συχνά την σταύρωση του Ιησού, δεύτερη σε συχνότητα είναι η απεικόνιση ιερέων ή μεσολαβητών του Θεού και φυσικά ο Ιησούς. Επίσης σε αυτό το στάδιο όλες οι μορφές δεν έχουν στοιχεία παραμυθιού ή μυθικά, αλλά είναι ανθρωπομορφικά. Οι άγιοι και οι άγγελοι σχεδιάζονται ως ανθρώπινες φιγούρες που βοηθούν, επηρεάζουν και επιβλέπουν τους ανθρώπους στη γη. Επιπλέον τα παιδιά σε αυτή την ηλικία διχάζονται μεταξύ του φορμαλισμού και των ρεαλιστικών γνώσεων, και της συναισθηματικής έκφρασης και του συμβολισμού. Έτσι τα συναισθήματα των παιδιών εκφράζονται στα θρησκευτικά σχέδια τους με έναν έμμεσο τρόπο, χωρίς να τους είναι συνειδητό.

Τρίτο και τελευταίο, είναι το ατομικιστικό στάδιο (the individualistic stage) στο οποίο βρίσκονται οι έφηβοι και οι νεαροί ενήλικες, των οποίων τα σχέδια είναι πολύ διαφορετικά από αυτά των ενηλίκων. Ο Harms (1944) υποστήριξε ότι σε αυτό το στάδιο διακρίνονται τρεις ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει τους εφήβους και τους νεαρούς ενήλικες που ζουν και εκφράζονται πιο συντηρητικά, σχεδιάζοντας για παράδειγμα τη σταύρωση, την Παναγία ή τις Πύλες του Παραδείσου όσο πιο πιστά στις γνώσεις που έχουν για αυτά τα θέματα και χωρίς καμία φαντασία και πρωτοτυπία. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τους εφήβους και τους νεαρούς ενήλικες που δείχνουν πιο αυθεντικοί. Έχουν αρχίσει να δημιουργούν τις δικές τους απόψεις για τον Θεό, την αθανασία και τον θάνατο, την αμαρτία και την αρετή κ.ο.κ. και δεν διστάζουν να τις εκφράσουν.

Εκφράζουν τα συναισθήματά τους μέσα από τα σχέδια τους, χρησιμοποιούν συμβολισμούς και δεν επηρεάζονται από τις θρησκευτικές γνώσεις που έχουν λάβει από το οικογενειακό τους περιβάλλον ή το σχολείο. Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει τους εφήβους και τους νεαρούς ενήλικες των οποίων η θρησκευτική έκφραση είναι η πιο εκπληκτική. Η θρησκευτική τους ανεξαρτησία ξεπερνά τα στενά όρια μίας θρησκείας, όρια τα οποία είχαν θέσει οι γονείς ή η προσωπική τους πίστη. Ένας μεγάλος αριθμός σχεδίων αυτού του σταδίου παρουσιάζουν χαρακτηριστικά γνωρίσματα από άλλες θρησκείες στις οποίες τα παιδιά δεν είχαν ή δεν θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση. Σχέδια που παρουσίαζαν για παράδειγμα, την Περσική μυθολογία ή μυστικιστικά σχέδια από τον Μεσαίωνα.

Σύμφωνα με τις έρευνες των Dessart (2019) και Ladd et al (1998) που επίσης αξιοποίησαν σχεδιαστικές αναπαραστάσεις του Θεού - όσο αυξάνεται η ηλικία των παιδιών τόσο αυξάνεται και η χρήση συμβόλων. Τα παιδιά χρησιμοποιούν διάφορα σύμβολα είτε πάνω στην μορφή του Θεού ως μέρος του είτε γύρω από τον Θεό για να τον πλαισιώνουν. Αυτά τα σύμβολα χρησιμοποιούνται ώστε να ξεχωρίσει η μορφή του Θεού, από τους ανθρώπους. Τα πιο συχνά σύμβολα που χρησιμοποιούνται είναι το φωτοστέφανο, φτερά, ακτίνες που «βγαίνουν» από τη μορφή του Θεού ή μία αύρα γύρω από τη μορφή του που μοιάζει με φως. Η χρήση των συμβόλων δείχνει και την θρησκευτική επιρροή των παιδιών και την έκθεση τους στα θρησκευτικά δόγματα (όπως επιρροές από εκκλησιαστικές εικόνες ή ιστορίες της Βίβλου).

Τέλος, η θρησκευτική ανάπτυξη και τα συναισθήματα των παιδιών για τη θρησκεία και τον Θεό, εκφράζονται και μέσω των χρωμάτων που χρησιμοποιούν όταν σχεδιάζουν. Η έρευνα των Konyushkova κ.ά. (2014) απέδειξε ότι τα χρώματα που κυριαρχούν στα σχέδια των παιδιών, που αφορούν τον Θεό, είναι το κίτρινο και το γκρι χρώμα. Το κίτρινο χρησιμοποιείται από τα παιδιά όχι μόνο για να σχεδιάσουν τον ήλιο και το φως, αλλά για να σχεδιάσουν τον Θεό και

άλλους υπεράνθρωπους δράστες. Το γκρι χρησιμοποιείται κυρίως σε σχέδια που δεν έχουν άλλα χρώματα και στα οποία τα παιδιά δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα στο να σχεδιάσουν αυτό που φαντάζονται παρά στη χρήση χρωμάτων. Επίσης το πράσινο χρησιμοποιείται κυρίως για τη δημιουργία στοιχείων της φύσης και συνήθως στο κάτω μέρος της σελίδας. Η χρήση του κίτρινου και του πράσινου χρώματος επιβεβαιώνουν και την ψυχολογία της θρησκείας σύμφωνα με την οποία το κίτρινο χρησιμοποιείται για τον Θεό και τον ήλιο και το πράσινο για τη γη.

2. ΜΕΘΟΔΟΣ

2.1 Σκοπός της έρευνας

Στην ενότητα αυτή θα παρουσιαστούν οι στόχοι για τους οποίους υλοποιήθηκε η παρούσα έρευνα και οι υποθέσεις που έγιναν, θα περιγραφεί η μέθοδος που ακολουθήθηκε και τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς και ο τρόπος κωδικοποίηση των δεδομένων που συλλέχθηκαν, ενώ θα επεξηγηθεί και πώς διασφαλίστηκαν ζητήματα δεοντολογίας.

Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν γίνει πολλές έρευνες που διερευνούν τις αντιλήψεις που έχουν τα παιδιά για τον Θεό και τον τρόπο με τον οποίο αποδίδουν σχεδιαστικά την μορφή του, αν δηλαδή του δίνουν ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά ή αν δεν του δίνουν μορφή (Barrett & Richert, 2003. Dessart, 2019. Harris, 2000. Κακαβούλη, 1989. Ladd et al., 1998. Piaget, 1929. Woolley, 2000). Παράλληλα κάποιες έρευνες μελέτησαν το φύλο που αποδίδουν σχεδιαστικά στο Θεό τα παιδιά, αφού αυτό αποτελεί μέρος της φύσης του ανθρώπου (Dickie et al., 1997. Eshelman et al., 1999. Ladd et al., 1998) και κάποιες διερεύνησαν την ύπαρξη ή μη, διαφορών στα σχέδια ανάμεσα στα δυο φύλα (Ladd et al., 1998). Άλλες έρευνες μελέτησαν την τοποθεσία όπου σχεδιάζουν τα παιδιά τον Θεό, αν τον τοποθετούν στη γη ή τον ουρανό (Pneumatikos, 2002).

Στη πλειοψηφία των ερευνών αυτών, το σχέδιο ήταν το βασικό μεθοδολογικό εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε, καθώς μέσα από αυτό είναι πιο εύκολο για τα παιδιά να εκφραστούν και να αναδείξουν τις αντιλήψεις τους (Thomas & Silk, 1997). Παράλληλα με το σχέδιο κάποιες έρευνες χρησιμοποίησαν και τη συνέντευξη με τη μορφή διευκρινιστικών ερωτήσεων (Konyushkova et al., 2014. Ladd et al., 1998).

Η παρούσα έρευνα έχει σκοπό να εξετάσει μέσω του σχεδίου τα χαρακτηριστικά που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να σχεδιάσουν τον Θεό και πώς αυτά αλλάζουν με την πάροδο της ηλικίας ή/και το φύλο του παιδιού, καθώς και αν τον τοποθετούν στη γη ή τον ουρανό. Η έννοια του Θεού είναι πολύπλοκο θέμα και το σχέδιο θα βοηθήσει τα παιδιά, ιδιαίτερα τα παιδιά μικρότερης ηλικίας, να εκφραστούν ελεύθερα και να τον απεικονίσουν με περισσότερες λεπτομέρειες.

2.2 Στόχοι της έρευνας και υποθέσεις

Ο πρώτος στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να εξεταστεί εάν υπάρχουν διαφορές στις αναπαραστάσεις του Θεού με βάση την ηλικία των παιδιών. Αν δηλαδή αλλάζει η μορφή του Θεού στα σχέδια των παιδιών όσο αυτά μεγαλώνουν. Σύμφωνα με την βιβλιογραφία, υποθέσαμε πως τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά θα δώσουν στον Θεό ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά και πως όσο μεγαλώνουν θα μειώνονται τα ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά στα σχέδιά τους (Barrett & Richert, 2003. Harris, 2000. Κακαβούλη, 1989. Piaget, 1929. Woolley, 2000).

Ο δεύτερος στόχος ήταν να διερευνηθεί το φύλο του Θεού και αν τα παιδιά αποδίδουν αντρικά ή γυναικεία χαρακτηριστικά στον Θεό ή αν η μορφή του παρουσιάζεται ως ουδέτερη ως προς το φύλο (Dickie et al., 1997. Eshelman et al., 1999). Υποθέσαμε ότι δεν θα υπάρξουν διαφορές στα σχέδια κοριτσιών και αγοριών και ότι το φύλο των παιδιών δεν θα επηρεάσει το φύλο που θα δώσουν τα παιδιά στον Θεό.

Ο τρίτος στόχος ήταν να εξεταστεί πού τοποθετούν τα παιδιά τον Θεό. Σύμφωνα με την βιβλιογραφία (Pneumatikos, 2002), τα παιδιά πιστεύουν ότι ο Θεός κατοικεί στον ουρανό. Οπότε υποθέσαμε ότι η πλειοψηφία των σχεδίων θα απεικονίζει τον Θεό στον ουρανό.

Ο τέταρτος στόχος ήταν να διερευνηθούν τα συναισθήματα που αποδίδουν τα παιδιά στον Θεό. Υποθέσαμε ότι τα παιδιά θα αποδώσουν κυρίως θετικά συναισθήματα στον Θεό, ότι δηλαδή θα τον σχεδιάσουν χαρούμενο (Bonoti & Misailidi, 2015. De Roos et al., 2001a. Dickie et al., 1997. Kirkpatrick και Shaver, 1992. Konyushkova et al., 2014).

Ο πέμπτος στόχος ήταν να εξεταστεί η ύπαρξη στοιχείων προστασίας ή εξουσίας του Θεού στα σχέδια των παιδιών. Υποθέσαμε ότι σύμφωνα με την βιβλιογραφία τα παιδιά θα δώσουν στον Θεό χαρακτηριστικά εξουσίας και προστασίας (De Roos et al., 2001a. Dickie et al., 1997).

Τέλος, ο έκτος στόχος ήταν να διερευνηθεί η ύπαρξη ή μη θρησκευτικών συμβόλων στα σχέδια των παιδιών. Τα κυριότερα θρησκευτικά σύμβολα που υποθέσαμε ότι θα σχεδιάσουν τα παιδιά ήταν ο σταυρός, το φωτοστέφανο, οι χώροι λατρείας (π.χ. εκκλησία) και χριστιανικά γράμματα (που βλέπουν συχνά τα παιδιά στις εικόνες) (Dessart, 2019. Harms, 1944. Ladd et al., 1998. Pitts, 1977).

2.3 Δείγμα της έρευνας

Το δείγμα της έρευνας αποτελούνταν από 315 παιδιά (150 αγόρια και 165 κορίτσια), ηλικίας από 5 έως 15 ετών, τα οποία φοιτούσαν σε δημόσια νηπιαγωγεία, δημοτικά και γυμνάσια της Καρδίτσας. Στην πλειοψηφία τους οι συμμετέχοντες ήταν Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Τα παιδιά

χωρίστηκαν σε 4 ομάδες με βάση την ηλικία τους, και διαχωρίστηκαν σύμφωνα με το εύρος ηλικίας κάθε ομάδας, το οποίο ήταν 24 μήνες, με εξαίρεση την ομάδα των μεγαλύτερων σε ηλικία παιδιών όπου συμπεριλήφθηκαν όσα ήταν άνω των 11 ετών: (α) 5,0 – 6,11 ($n = 52$, 25 αγόρια και 27 κορίτσια με $M = 5,63$ μήνες), (β) 7,0 – 8,11 ($n = 89$, 47 αγόρια και 42 κορίτσια με $M = 7,64$ μήνες), (γ) 9,0 – 10,11 ($n = 83$, 40 αγόρια και 43 κορίτσια με $M = 9,64$ μήνες), και (δ) 11,0 – 14,11 ($n = 91$, 36 αγόρια και 55 κορίτσια με $M = 12,03$ μήνες). Οι γονείς των παιδιών ενημερώθηκαν με επιστολή και έδωσαν την συναίνεση τους για την συμμετοχή των παιδιών τους στην έρευνα.

2.4 Ερευνητικά εργαλεία και διαδικασία

Αρχικά η ερευνήτρια πήγε στα σχολεία και ζήτησε άδεια από τους διευθυντές για την διεξαγωγή της έρευνας. Έπειτα μοίρασε στα παιδιά την επιστολή ενημέρωσης και συναίνεσης των γονέων και κηδεμόνων τους για την συμμετοχή τους στην έρευνα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 2020. Η απασχόληση των μαθητών έγινε στο σχολείο τους εντός του ωρολογίου προγράμματος και δεν διήρκεσε πάνω από μία διδακτική ώρα, δηλαδή 30-45 λεπτά. Ακολουθήθηκε η μεθοδολογία και τα ερευνητικά εργαλεία του προγράμματος «Drawings of gods: A multicultural and multidimensional approach to children's representations of supernatural agents» του Πανεπιστημίου της Λοζάνης, του οποίου επιστημονικός υπεύθυνος είναι ο καθηγητής Piere Yves Bradt.

Τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για τη διεξαγωγή της έρευνας είναι το σχέδιο, η γραπτή περιγραφή του σχεδίου και ένα ερωτηματολόγιο. Για την απόδοση των εργαλείων ακολουθήθηκε η διαδικασία της διπλής τυφλής μετάφρασης σε προηγούμενη ερευνητική

προσπάθεια (Κακάνη, 2019). Αρχικά μοιράστηκε σε κάθε παιδί μία λευκή κόλλα χαρτί Α4, ένα μολύβι, 10 χρωματιστές κηρομπογιές και μία γόμα. Ζητήθηκε από τα παιδιά να γράψουν στο χαρτί το όνομά τους. Έπειτα τους ζητήθηκε να παραμείνουν ήσυχα και ειπώθηκε «Έχετε ακούσει ποτέ τη λέξη «Θεός»; Τώρα θέλω να κλείσετε τα μάτια σας, να τον φανταστείτε και να τον ζωγραφίσετε. Δεν θέλω να κοιτάξετε τα σχέδια των συμμαθητών σας, γιατί θα ήθελα να ξέρω εσείς πως τον φαντάζεστε ή τον σκέφτεστε.» Η ερευνήτρια χρησιμοποίησε ανωνυμίες ουδέτερες ως προς το φύλο, για να μην επηρεάσει τα παιδιά. Ακόμη ζητήθηκε από τα παιδιά να σηκώνουν το χέρι τους όταν έχουν απορία και να μην την εκφράζουν δυνατά, ώστε η απορία του ενός παιδιού να μην αποτυπωθεί στα σχέδια των υπολοίπων. Έπειτα η ερευνήτρια ζήτησε ξεχωριστά από το κάθε παιδί να περιγράψει γραπτά τι ζωγράφισε στην πίσω πλευρά του χαρτιού. Για τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά, η ερευνήτρια κατέγραψε την περιγραφή κάθε παιδιού για την ζωγραφιά του. Τέλος, μοιράστηκε στα παιδιά ένα μικρό ερωτηματολόγιο με ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής. Οι ερωτήσεις αφορούσαν το θρήσκευμα του παιδιού, αν προσεύχεται και σε ποιο χώρο λατρείας, τι θα ζωγράφιζε αν άκουγε τη λέξη «Θεός» και πού βρίσκεται κατά τη γνώμη του ο Θεός (βλ. Παράρτημα). Για τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά τις απαντήσεις τις κατέγραψε η ερευνήτρια.

2.5 Ζητήματα δεοντολογίας

Αρχικά πριν την διεξαγωγή της έρευνας διασφαλίστηκε η έγκριση της Επιτροπής Ηθικής και Δεοντολογίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Έπειτα ζητήθηκε γραπτή συναίνεση των γονέων και κηδεμόνων, για τη συμμετοχή των παιδιών τους στην έρευνα και τη δημοσίευση των σχεδίων τους σε επιστημονικά άρθρα και στην ηλεκτρονική βάση του Πανεπιστημίου της Λωζάνης (βλ. Παράρτημα). Διασφαλίστηκε η

ανωνυμία των συμμετεχόντων καθώς και η προστασία των προσωπικών τους δεδομένων σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία. Προβλέφθηκε η δυνατότητα/ το δικαίωμα των συμμετεχόντων να αποχωρίσουν σε οποιοδήποτε στάδιο διεξαγωγής της έρευνας.

2.6 Κωδικοποίηση δεδομένων

Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από τα σχέδια των παιδιών κωδικοποιήθηκαν με βάση την παρουσία συγκεκριμένων θεμάτων. Τα θέματα αυτά προέκυψαν από την παρατήρηση των σχεδίων και την ύπαρξη κοινών στοιχείων μεταξύ τους τα οποία καταγράφηκαν και στη συνέχεια ομαδοποιήθηκαν. Η βάση των δεδομένων που χρησιμοποιήθηκε για να καταχωρηθούν τα δεδομένα ήταν το SPSS. Τα θέματα ήταν τα εξής:

- **Ανθρώπινη μορφή:** Αρχικά εξετάστηκε ο βαθμός στον οποίο Θεός απεικονιζόταν με ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά. Ειδικότερα σε αυτό το θέμα το σχέδιο του Θεού μπορεί να απεικονιζόταν (α) με τη μορφή ανθρώπου στην οποία ήταν διακριτά μέλη του ανθρώπινου σώματος (β) με τη μορφή υπεράνθρωπου στην οποία τα παιδιά σχεδίαζαν μια ανθρώπινη μορφή αλλά της έδιναν ιδιαίτερες ικανότητες, όπως να πετάει, να κρατάει τη γη ή και άλλους πλανήτες, και να κάνει μαγικά, (γ) χωρίς μορφή. Στο SPSS για την κωδικοποίηση του θέματος χρησιμοποιήθηκαν οι εξής τιμές: 0 για την απουσία μορφής, 1 για την ύπαρξη ανθρώπινης μορφής και 2 για την ύπαρξη υπεράνθρωπου μορφής.
- **Συναίσθημα Θεού:** Αρχικά εξετάστηκε η ύπαρξη συναισθήματος στα σχέδια μέσω των χαρακτηριστικών του προσώπου του Θεού (Bonoti & Misailidi, 2015. De Roos et al., 2001a. Dickie et al., 1997. Kirkpatrick και Shaver, 1992. Konyushkova et al., 2014). Συγκεκριμένα σε

αυτό το θέμα το συναίσθημα του Θεού μπορεί να ήταν (α) θετικό, που εκφράζονταν με το χαμόγελο στη μορφή του Θεού, (β) αρνητικό, που εκφράζονταν με σκυθρωπό πρόσωπο ή/και θυμωμένο, καθώς και με επιθετικές κινήσεις από τη μορφή του Θεού όπως να πετάει κεραυνούς και φωτιές προς τους ανθρώπους και (γ) ουδέτερο, δηλαδή απουσία έκφρασης είτε θετικής είτε αρνητικής από τη μορφή του Θεού. Για την κωδικοποίηση του θέματος στο SPSS, χρησιμοποιήθηκαν οι εξής τιμές: 0 για το ουδέτερο συναίσθημα, 1 για θετικό συναίσθημα και 2 για αρνητικό συναίσθημα.

- Φύλο του Θεού: Αρχικά εξετάστηκε η ύπαρξη φύλου στην απεικόνιση του Θεού. Οι κατηγορίες που δημιουργήθηκαν ήταν (α) άντρας, όπου τα σχέδια που θεωρούνταν ότι απεικονίζουν άντρα είχαν εμφανή αντρικά στοιχεία, όπως μούσια, και τα παιδιά ανέφεραν ότι ο Θεός είναι άντρας/αγόρι, (β) γυναίκα, όπου περιλαμβάνονται τα σχέδια στα οποία υπήρχαν εμφανή γυναικεία στοιχεία και τα παιδιά ανέφεραν ότι ο Θεός είναι γυναίκα/κορίτσι, (γ) απουσία φύλου, όπου περιλαμβάνονται όλα τα σχέδια στα οποία δεν υπήρχαν συγκεκριμένα στοιχεία που να δείχνουν το φύλο του Θεού ή/και τα παιδιά δεν ήθελαν είτε από επιλογή είτε τυχαία να χαρακτηρίσουν τον Θεό ως άντρα ή ως γυναίκα. Για την κωδικοποίηση του θέματος στο SPSS, χρησιμοποιήθηκαν οι εξής τιμές: 0 για απουσία φύλου, 1 για γυναίκα και 2 για άντρα.

- Τοποθεσία του Θεού: Οι κατηγορίες που δημιουργήθηκαν για αυτό το θέμα ήταν (α) γη, στην οποία περιλαμβάνονται σχέδια που έχουν λουλούδια, χορτάρι, δέντρα, βουνά κλπ. ή/και το παιδί αναφέρει ως τοποθεσία τη γη. (β) ουρανός, στην οποία περιλαμβάνονται σχέδια που έχουν σύννεφα, πουλιά, ήλιο, κλπ., καθώς και τα σχέδια που δείχνουν το διάστημα, με τους πλανήτες γύρω από τον Θεό και (γ) απουσία τοποθεσίας, στην οποία περιλαμβάνονται σχέδια που έχουν μόνο τη μορφή του Θεού ή/και δεν παραπέμπουν σε γη ή ουρανό. Επιπλέον δημιουργήθηκε μια επεξηγηματική κατηγορία «το σπίτι του Θεού» καθώς αρκετά παιδιά σχεδίασαν συγκεκριμένα

«το σπίτι στο οποίο κατοικεί ο Θεός» π.χ. εκκλησία, παράδεισος, σπίτι κ.ά. Για την κωδικοποίηση του θέματος στο SPSS, χρησιμοποιήθηκαν οι εξής τιμές: 0 για απουσία τοποθεσίας, 1 για τη γη και 2 για τον ουρανό.

- Προστασία Θεού: Περιλαμβάνει τα σχέδια στα οποία ο Θεός έχει ανοιχτά χέρια που προστατεύουν τους ανθρώπους, μεγάλο μέγεθος, κοιτάει από ψηλά τους ανθρώπους ή/και έχει φτερά που παραπέμπουν σε άγγελο. Για την κωδικοποίηση του θέματος στο SPSS, χρησιμοποιήθηκαν οι εξής τιμές: 0 για την απουσία της κάθε κατηγορίας και 1 εάν υπήρχε.

- Εξουσία Θεού: Περιλαμβάνει τα σχέδια στα οποία ο Θεός φοράει στέμμα, έχει θρόνο, κάνει μάγια ή πετάει κεραυνούς, κρατάει σπαθί ή/και ασπίδα. Για την κωδικοποίηση του θέματος στο SPSS, χρησιμοποιήθηκαν οι εξής τιμές: 0 για την απουσία της κάθε κατηγορίας και 1 εάν υπήρχε.

- Ύπαρξη θρησκευτικών συμβόλων: σταυρός, άγγελοι, περιστέρια, η Παναγία, ο Ιησούς, ή/ και χώροι λατρείας κ.ά. Για την κωδικοποίηση του θέματος στο SPSS, χρησιμοποιήθηκαν οι εξής τιμές: 0 για την απουσία της κάθε κατηγορίας και 1 εάν υπήρχε.

3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Κατά τη διαδικασία συλλογής δεδομένων, συγκεντρώθηκαν 315 σχέδια από παιδιά νηπιαγωγείου, δημοτικού και γυμνασίου, τα οποία χωρίστηκαν σε 4 ηλικιακές ομάδες. Δεν υπήρξαν σχέδια που παραλήφθηκαν από την έρευνα. Στην ενότητα αυτή, αρχικά παρουσιάζονται οι αντιλήψεις των παιδιών όπως προκύπτουν από τα ερωτηματολόγια που συμπλήρωσαν. Έπειτα παρουσιάζονται τα ευρήματα που προέκυψαν από την ανάλυση των σχεδίων. Πρώτα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που αφορούν στη μορφή του Θεού στο σύνολο του δείγματος αλλά και ανά ηλικιακή ομάδα. Μετά παρουσιάζονται οι αντιλήψεις των παιδιών για το φύλο του Θεού. Στη συνέχεια αναλύονται οι αντιλήψεις των παιδιών για την τοποθεσία του Θεού και το μέρος στο οποίο τον έχουν τοποθετήσει. Έπειτα παρουσιάζονται τα συναισθήματα που αποδίδουν τα παιδιά στον Θεό. Ύστερα αναλύονται τα στοιχεία με τα οποία τα παιδιά αναδεικνύουν την εξουσία του Θεού αλλά και την προστασία του. Και τέλος, παρουσιάζονται τα θρησκευτικά σύμβολα που σχεδίασαν τα παιδιά στις ζωγραφιές τους.

3.1 Οι αντιλήψεις των παιδιών όπως απορρέουν από τα ερωτηματολόγια

3.1.1 Η θρησκεία των συμμετεχόντων.

Μετά την ολοκλήρωση του σχεδίου δόθηκε σε όλα τα παιδιά το ερωτηματολόγιο που διερευνούσε δημογραφικά στοιχεία (βλ. Παράρτημα). Και τα 315 παιδιά απάντησαν στις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, εκ των οποίων το 98,7% δήλωσαν Χριστιανοί Ορθόδοξοι και 2 παιδιά (0,6%) δήλωσαν άθεοι (βλ. Πίνακα 1).

Πίνακας 1

Κατανομή παιδιών με βάση τη θρησκεία τους

Θρησκεία		
	<i>n</i>	Ποσοστό %
Χριστιανός Ορθόδοξος	311	98.7
Μουσουλμάνος	1	0.3
Εβραίος	1	0.3
Άθεος	2	0.6
Σύνολο	315	100

3.1.2 Επίσκεψη σε χώρους λατρείας.

Από τα 315 παιδιά, το 99%, δηλαδή η πλειονότητα των παιδιών ($n = 312$), απάντησε πως πηγαίνει στην εκκλησία κυρίως στις γιορτές ή για να κοινωνήσει και να ανάψει κερί. Επίσης πολλά παιδιά ανέφεραν ότι η τελευταία τους επίσκεψη στην εκκλησία ήταν τα Χριστούγεννα εξαιτίας της καραντίνας (η έρευνα έγινε τον Ιούνιο του 2020). Ένα μικρό ποσοστό παιδιών δήλωσε ότι έχει επισκεφτεί τζαμί και συναγωγή, με την πλειονότητα των παιδιών να αναφέρουν ότι έχουν επισκεφτεί αυτούς τους θρησκευτικούς χώρους σε κάποια εκδρομή ως αξιοθέατο (βλ. Πίνακα 2).

Πίνακας 2

Απαντήσεις για την επίσκεψη σε τόπους λατρείας

Επίσκεψη σε		
	<i>n</i>	Ποσοστό %
Εκκλησία	312	99
Τζαμί	10	3,2
Συναγωγή	4	1,3
Σύνολο	315	100

3.1.3 Η μορφή του Θεού.

Σχετικά με την ερώτηση του «τι θα ζωγράφιζες αν σου έλεγα τη λέξη Θεός;» το 86,7% απάντησε ότι θα ζωγράφιζε τον Ιησού ($n = 273$), το 55,9% ότι θα ζωγράφιζε την Παναγία και το 0,3% τον Βούδα. Οι απαντήσεις των παιδιών παρατηρήσαμε ότι ταυτιζόταν με την ανάλυση των σχεδίων, καθώς ο Θεός σε αρκετά σχέδια είχε στοιχεία ομοιότητας με τον Ιησού και με τις εικόνες που τα παιδιά έχουν συνηθίσει να βλέπουν. Η Παναγία όπως θα δούμε και στην ανάλυση των σχεδίων, εμφανίστηκε ελάχιστα ως Θεός παρά τις απαντήσεις των παιδιών στο ερωτηματολόγιο, και σχεδιάστηκε κυρίως ως η μητέρα του Ιησού. Παρόλα αυτά υπήρξαν και παιδιά που διαχώρισαν τον Θεό από τον Ιησού και την Παναγία και τα σχεδίασαν ως 3 διαφορετικά πρόσωπα. Κανένα από τα παιδιά δεν απάντησε θετικά για το αν θα ζωγράφιζε τον Μωάμεθ (βλ. Πίνακα 3).

Πίνακας 3

Απαντήσεις για την μορφή του Θεού

	Μορφή Θεού	
	<i>n</i>	Ποσοστό %
Ιησού	273	86,7
Μαρία	176	55,9
Μωάμεθ	0	0
Αλλάχ	0	0
Βούδα	1	0,3
Σύνολο	315	100

3.1.4 Πρακτικές προσευχής.

Στην ερώτηση που αφορούσε την προσευχή, το 78,7% των παιδιών ($n = 248$) απάντησε θετικά, πως προσεύχεται καθημερινά. Η πλειονότητα των παιδιών, 64,1%, προσεύχεται το βράδυ πριν

κοιμηθεί, το 27,3% των παιδιών προσεύχεται πριν το φαγητό και μόλις το 10,5% των παιδιών προσεύχεται όταν ξυπνάει το πρωί. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι μερικές από τις απαντήσεις των παιδιών σχετικά με το πότε προσεύχονται, ανέφεραν ότι προσεύχονται όταν φοβούνται, όπως για παράδειγμα όταν βλέπουν άσχημα όνειρα, ή ότι προσεύχονται όταν έχουν να κάνουν κάτι δύσκολο, όπως να γράψουν ένα διαγώνισμα (βλ. Πίνακα 4).

Πίνακας 4

Απαντήσεις για τις πρακτικές προσευχής

Προσευχή		
	<i>n</i>	Ποσοστό %
Ναι	248	78,7
Ώρα προσευχής		
Πριν το φαγητό	86	27,3
Το βράδυ	202	64,1
Όταν ξυπνάς	33	10,5
Σύνολο	315	100

3.1.5 Η τοποθεσία του Θεού

Τέλος, στην ερώτηση που αφορούσε το μέρος στο οποίο κατοικεί ο Θεός, το 69,2% των παιδιών απάντησε ότι ζει στον ουρανό ($n = 218$). Το 19,4% των παιδιών απάντησε ότι ο Θεός ζει παντού και το 5,7% των παιδιών απάντησε ότι ο Θεός ζει μέσα μου. Ένα πολύ μικρότερο ποσοστό μόλις το 3,2% των παιδιών απάντησε ότι ο Θεός ζει στη γη. Τέλος, ενδιαφέρουσες ήταν και οι απαντήσεις 17 παιδιών (5,5%) που δήλωσαν ότι ο Θεός ζει «αλλού», με 5 απαντήσεις να τον τοποθετούν στο διάστημα, 4 απαντήσεις να τον τοποθετούν στην εκκλησία και 3 απαντήσεις να τον τοποθετούν στον Όλυμπο (βλ. Πίνακα 5).

Πίνακας 5

Απαντήσεις για την τοποθεσία του Θεού

Τοποθεσία Θεού		
	<i>n</i>	Ποσοστό %
Στον ουρανό	218	69,2
Στη γη	10	3,2
Μέσα στον ήλιο	1	0,3
Παντού	61	19,4
Μέσα μου	18	5,7
Δεν υπάρχει Θεός	3	0,1
Δεν ξέρω	7	2,2
Αλλού	17	5,5
Σύνολο	315	100

3.2 Οι αντιλήψεις των παιδιών όπως απορρέουν από τα σχέδια

Τα σχέδια των παιδιών συγκεντρώθηκαν και κωδικοποιήθηκαν σε κατηγορίες με βάση κοινά θέματα που εμφανίστηκαν. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια.

3.2.1 Η μορφή του Θεού.

Ως προς τη μορφή του Θεού το 54,6% των παιδιών σχεδίασε μία υπεράνθρωπη μορφή και το 23,8% μια ανθρώπινη μορφή. Με άλλα λόγια, η πλειονότητα των παιδιών χρησιμοποίησε ανθρώπινα χαρακτηριστικά για τη σχεδιαστική αναπαράσταση του Θεού (βλ. Πίνακα 6).

Σε σχέση με την ηλικία, από τα μικρότερα παιδιά ηλικίας 5,0 - 6,11 ετών ($n = 52$), 33 παιδιά ζωγράφισαν τον Θεό ως υπεράνθρωπο που πετάει στον ουρανό και κάνει μαγικά. Από τα παιδιά ηλικίας 7,0-8,11 ετών ($n = 89$), τα 57 ζωγράφισαν έναν υπεράνθρωπο Θεό και 18 από τα παιδιά υποστήριξαν ότι ο Θεός είναι πνεύμα και δεν έχει μορφή. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι

στις προσωπικές συνεντεύξεις κάποια από τα παιδιά που είπαν ότι ο Θεός δεν έχει μορφή, τον ζωγράφισαν ως υπεράνθρωπο καθώς «δεν είχαν άλλο τρόπο/δεν μπορούσαν να τον ζωγραφίσουν ως πνεύμα». Από την ηλικιακή ομάδα των 9,0-10,11 ετών ($n = 83$), τα 52 παιδιά ζωγράφισαν έναν υπεράνθρωπο Θεό με 21 παιδιά να πιστεύουν πως ο Θεός είναι πνεύμα, άρα δεν έχει σώμα. Τέλος, από την ηλικιακή ομάδα των 11,0-14,11 ετών ($n = 91$), 30 παιδιά ζωγράφισαν τον Θεό ως έναν υπεράνθρωπο (βλ. Σχήμα 7) και 37 παιδιά δεν του έδωσαν καμία μορφή ή έφτιαξαν κάποιες γραμμές που παραπέμπουν σε μορφή, όχι όμως σε άνθρωπο (βλ. Σχήματα 4 και 6). Μάλιστα 49 παιδιά από τα 91, δήλωσαν ότι ο Θεός είναι πνεύμα ή ενέργεια και δεν έχει μορφή. Για να διερευνήσουμε τυχόν διαφορές στη σχεδιαστική αναπαράσταση της μορφή του Θεού ανάλογα με την ηλικία των παιδιών πραγματοποιήθηκε ανάλυση η οποία έδειξε στατιστικά σημαντικά διαφορές μεταξύ των ηλικιακών ομάδων, $\chi^2 (6, n = 315) = 36,64, p = .000$. Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 7, όσο τα παιδιά μεγαλώνουν σταδιακά αντιλαμβάνονται την μη ύπαρξη μορφής του Θεού.

Πίνακας 6

Η μορφή του Θεού στα σχέδια των παιδιών

Μορφή Θεού		
	<i>n</i>	Ποσοστό %
Δεν έχει μορφή	68	21,6
Ανθρώπινη μορφή	75	23,8
Υπεράνθρωπη μορφή	172	54,6
Σύνολο	315	100

Πίνακας 7

Η μορφή του Θεού ανά ηλικιακή ομάδα

Μορφή Θεού ανά ηλικιακή ομάδα				
Ηλικιακές ομάδες	Δεν έχει μορφή	Υπεράνθρωπη μορφή	Ανθρώπινη μορφή	Σύνολο
5,0 - 6,11	4	33	15	52
7,0 - 8,11	11	57	21	89
9,0 - 10,11	16	52	15	83
11,0 - 14,11	37	30	24	91
Σύνολο	68	172	75	315

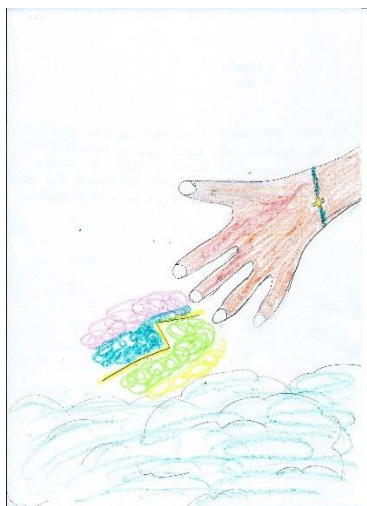

Σχήμα 3. Σχέδιο 10χρονου αγοριού «Ο Θεός είναι άνθρωπος»

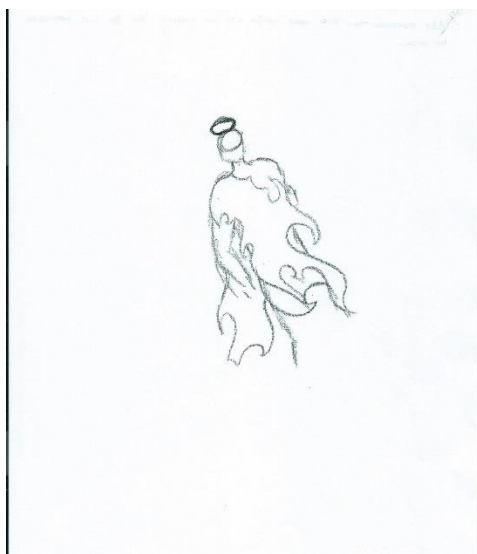

Σχήμα 4. Σχέδιο 10χρονου κοριτσιού «Ο Θεός δεν έχει μορφή»

Σχήμα 5. Σχέδιο 11χρονου κοριτσιού «Ο Θεός δεν έχει μορφή»

Σχήμα 6. Σχέδιο 14χρονου αγοριού που απεικονίζει τον Θεό «χωρίς σώμα»

Σχήμα 7. Σχέδιο 10χρονου αγοριού που απεικονίζει τον Θεό ως υπεράνθρωπο, να πετάει και να στέλνει βοήθεια στους ανθρώπους με την τρίαινα του

3.2.2 Το φύλο του Θεού.

Όσον αφορά το φύλο του Θεού, μόνο 7 κορίτσια ζωγράφισαν τον Θεό ως γυναίκα (βλ. Σχήμα 8). Το 50,5% των παιδιών ζωγράφισε τον Θεό ως άντρα ($n = 159$) (βλ. Σχήμα 9) και το 47,3% των παιδιών ($n = 149$) δεν σχεδίασε χαρακτηριστικά φύλου (βλ. Σχήμα 10) είτε τυχαία είτε από επιλογή (βλ. Πίνακα 8). Παρόλα αυτά η στατιστική ανάλυση (χ^2) δεν έδειξε να εξαρτάται από την ηλικία των παιδιών, το φύλο του Θεού και η απόδοση σε αυτόν γυναικείων ή αντρικών χαρακτηριστικών.

Πίνακας 8

Το φύλο του Θεού

	Φύλο Θεού	
	n	Ποσοστό %
Απουσία φύλου	149	47,3
Γυναίκα	7	2,2
Άντρας	159	50,5
Σύνολο	315	100

Σχήμα 8. Σχέδιο 10χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Θεό ως γυναίκα

Σχήμα 9. Σχέδιο 7χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Θεό ως άντρα

Σχήμα 10. Σχέδιο 11χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Θεό χωρίς να προσδιορίζει το φύλο του

3.2.3 Η τοποθεσία του Θεού.

Το μέρος στο οποίο τοποθέτησαν τα παιδιά τον Θεό ήταν ο ουρανός, με το 73,3% των σχεδίων να τοποθετεί τον Θεό περιτριγυρισμένο από σύννεφα, πουλιά, αγγέλους και ήλιο (βλ. Σχήμα 11). Μάλιστα το 20,3% των παιδιών ζωγράφισε και είπε στη συνέντευξη ότι ο Θεός ζει στα σύννεφα (βλ. Σχήμα 13) και το 16,2% ότι ζει στον Παράδεισο. Επίσης από την ανάλυση των σχεδίων παρατηρήθηκε ότι το 18,7% των παιδιών δεν τοποθετεί τον Θεό σε συγκεκριμένο μέρος είτε τυχαία είτε από επιλογή. Τέλος, το 7,9% των παιδιών σχεδίασαν τον Θεό στη γη, να περπατάει

στο χορτάρι και να είναι περιτριγυρισμένος από λουλούδια, δέντρα ή/και κτήρια (βλ. Σχήμα 12).

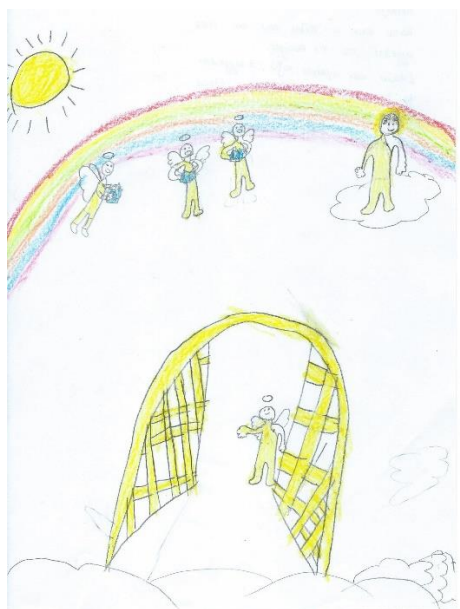
Η επεξεργασία των δεδομένων ανέδειξε στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της ηλικίας των παιδιών και την τοποθεσία στην οποία σχεδιάζουν τον Θεό $\chi^2 (6, n = 315) = 40,81, p = .000$.

Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 9 τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά είναι περισσότερο πιθανό να μην σχεδιάσουν το Θεό σε συγκεκριμένη τοποθεσία σε σχέση με τα μικρότερα παιδιά.

Πίνακας 9

Τοποθεσία του Θεού ανά ηλικιακή ομάδα

Τοποθεσία Θεού ανά ηλικιακή ομάδα				
Ηλικιακές ομάδες	Απουσία τοποθεσίας	Γη	Ουρανό	Σύνολο
5,0 - 6,11	4	7	41	52
7,0 - 8,11	7	3	79	89
9,0 - 10,11	13	8	62	83
11,0 - 14,11	35	7	49	91
Σύνολο	59	25	231	315

Σχήμα 11. Σχέδιο 9χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Παράδεισο και τον Θεό δεξιά πάνω στα σύννεφα

Σχήμα 12. Σχέδιο 9χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Θεό σε ένα πάρκο

Σχήμα 13. Σχέδιο 8χρονου αγοριού που απεικονίζει τον Θεό στα σύννεφα

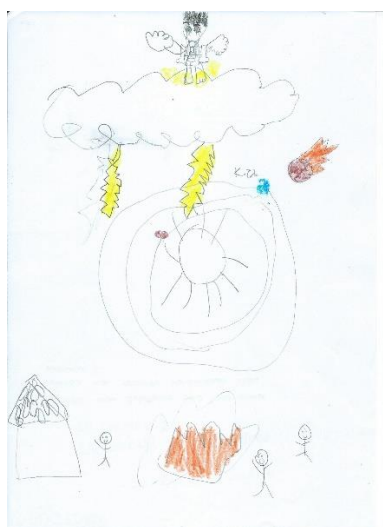
3.2.4 Τα συναισθήματα του Θεού.

Σε σχέση με τα συναισθήματα του Θεού, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 10, τα περισσότερα παιδιά ($n = 192$), απέδωσαν τον Θεό με θετικά συναισθήματα. Η μελέτη των σχεδίων ανέδειξε ότι τα περισσότερα σχέδια απεικόνιζαν έναν χαρούμενο Θεό που χαμογελάει (βλ. Σχήμα 15). Ενδιαφέρον ήταν ότι στις συνεντεύξεις τα παιδιά ανέφεραν συχνά ότι ο Θεός χαμογελάει γιατί «είναι καλός και μας προστατεύει», δείχνοντας έτσι τα θετικά συναισθήματα που έχουν τα συγκεκριμένα παιδιά για τον Θεό. Αρνητικά συναισθήματα όπως η λύπη και ο θυμός, παρατηρήθηκαν στο 2,5% των σχεδίων. Ο Θεός σε κάποια από τα σχέδια παρουσιαζόταν λυπημένος, μάλιστα ένα παιδί ανέφερε ότι «λυπάται για την κατάσταση των ανθρώπων» και σε άλλα οργισμένος, να πετάει φωτιές στην πόλη και τους ανθρώπους (βλ. Σχήμα 14). Τέλος, στο 36,5% των σχεδίων είτε δεν ήταν ευδιάκριτη η συναισθηματική κατάσταση του Θεού, είτε το στόμα του ήταν μια ευθεία γραμμή και ήταν σχεδιασμένος με τρόπο που να μην δείχνει κάποιο θετικό ή αρνητικό συναίσθημα. Η στατιστική ανάλυση (χ^2) δεν έδειξε να διαφοροποιούνται από την ηλικία ή/και το φύλο των παιδιών, τα συναισθήματα που αποδίδουν στον Θεό.

Πίνακας 10

Απόδοση συναισθημάτων στα σχέδια του Θεού

	Συναίσθημα Θεού	
	<i>n</i>	Ποσοστό %
Ουδέτερο	115	36,5
Θετικό	192	61,0
Αρνητικό	8	2,5
Σύνολο	315	100

Σχήμα 14. Σχέδιο 8χρονου αγοριού που απεικονίζει τον Θεό θυμωμένο με τους ανθρώπους, να τους πετάει κεραυνούς και φωτιές

Σχήμα 15. Σχέδιο 11χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Θεό χαρούμενο «Ο Θεός είναι αγάπη»

3.2.5 Ο Θεός ως εξουσία και προστασία

Η ανάλυση των σχεδίων έδειξε ότι υπήρχαν αρκετά στοιχεία που δείχνουν την εξουσία και την προστασία του Θεού. Μάλιστα το 65,7% των σχεδίων είχε στοιχεία εξουσίας ή προστασίας ($n = 207$). Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της εξουσίας του Θεού και της δύναμης του ήταν το μεγάλο μέγεθος της μορφής του (βλ. Σχήμα 18). Στο 28,9% των σχεδίων ο Θεός παρουσιάζεται συνήθως στο κέντρο της σελίδας, μεγαλύτερος από τα σύννεφα, τον ήλιο και οτιδήποτε άλλο υπάρχει γύρω του. Σε κάποια σχέδια ο Θεός μοιάζει με πολεμιστή, δείχνοντας έτσι τη δύναμη του και κρατώντας σπαθί (5,1%), έτοιμος να πολεμήσει και σε άλλα σχέδια παρουσιάζεται ως βασιλιάς με στέμμα (3,2%) και θρόνο (3,5%) (βλ. Σχήμα 17). Σε άλλα σχέδια τονίζεται περισσότερο η προστασία του Θεού, καθώς ο Θεός απεικονίζεται έχοντας ανοιχτά χέρια έτοιμα να αγκαλιάσουν τους ανθρώπους (32,7%) και με το να κοιτάει από ψηλά (βλ. Πίνακα 11) για να «προσέχει τα παιδιά» (51,4%) (βλ. Σχήμα 16). Η στατιστική ανάλυση (χ^2) δεν έδειξε να διαφοροποιούνται από την ηλικία ή/και το φύλο των παιδιών, τα στοιχεία προστασίας ή/και εξουσίας που αποδίδουν στον Θεό.

Πίνακας 11

Στοιχεία εξουσίας και προστασίας στα σχέδια των παιδιών

Στοιχεία που δείχνουν εξουσία και προστασία Θεού		
	n	Ποσοστό %
Στέμμα	10	3,2

Θρόνος	11	3,5
Φτερά	13	4,1
Κεραυνοί	11	3,5
Σπαθί/σκήπτρο	16	5,1
Μεγάλο μέγεθος	91	28,9
Ασπίδα	8	2,5
Ανοιχτά χέρια	103	32,7
Μας κοιτάει από ψηλά	162	51,4
Σύνολο	315	100

Σχήμα 16. Σχέδιο 8χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τα χέρια του Θεού που προστατεύουν τα παιδιά

Σχήμα 17. Σχέδιο 8χρονου αγοριού που απεικονίζει τον δυνατό Θεό

Σχήμα 18. Σχέδιο 11χρονου αγοριού που απεικονίζει τον Θεό να αποφασίζει αν ο άνθρωπος θα πάει στον Παράδεισο ή στην κόλαση

3.2.6 Θρησκευτικά σύμβολα.

Στο 66,3% των σχεδίων αποτυπώθηκε μια πληθώρα θρησκευτικών συμβόλων. Ειδικότερα, το μεγαλύτερο ποσοστό εμφάνισης είχε το φωτοστέφανο που αποτυπώθηκε σε 145 σχέδια (46%), ίσως λόγω των εικόνων που βλέπουν τα παιδιά. Έπειτα με ποσοστό 19,4% παρατηρήθηκε ο σταυρός (βλ. Σχήμα 19), ο Χριστός με 11,1% (βλ. Σχήμα 22) και οι άγγελοι με 6,3%. Σε λιγότερα σχέδια εμφανίστηκαν η Παναγία (βλ. Σχήμα 21), οι χώροι λατρείας (εκκλησία) (βλ. Σχήμα 20), στοιχεία της Βίβλου (όπως φάτνη, η Βίβλος κ.α.), τα περιστέρια και τέλος, χριστιανικά γράμματα που ήταν γραμμένα πάνω στο φωτοστέφανο στα περισσότερα σχέδια, θυμίζοντας την εικόνα του Ιησού Χριστού. Η στατιστική ανάλυση (ANOVA και t-test για ανεξάρτητα δείγματα) δεν έδειξε να διαφοροποιείται με την ηλικία ή/και το φύλο των παιδιών, ο συνολικός αριθμός θρησκευτικών συμβόλων που σχεδιάζουν και πλαισιώνουν τον Θεό.

Πίνακας 12

Απεικόνιση θρησκευτικών συμβόλων στα σχέδια των παιδιών.

Σύμβολα θρησκείας		
	<i>n</i>	Ποσοστό %
Σταυρός	61	19.4
Φωτοστέφανο	145	46
Περιστέρια	14	4.4
Άγγελοι	20	6.3
Χριστός	35	11.1
Παναγία	18	5.7
Χριστιανικά γράμματα	4	1.3
Χώροι λατρείας	18	5.7
Στοιχεία Βίβλου	18	5.7
Σύνολο	315	100

Σχήμα 19. Σχέδιο 8χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον σταυρό

Σχήμα 20. Σχέδιο 8χρονου αγοριού που απεικονίζει τον Θεό στον ουρανό και στη γη μια εκκλησία

Σχήμα 21. Σχέδιο 10χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Χριστό και την Παναγία

Σχήμα 22. Σχέδιο 6χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Χριστό

4. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Ο σκοπός της συγκεκριμένης έρευνας ήταν να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αποδίδουν σχεδιαστικά τη μορφή του Θεού και αν αυτή η μορφή διαφοροποιείται με την ηλικία. Επίσης, στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνηθεί το φύλο του Θεού και αν τα παιδιά αποδίδουν αντρικά ή γυναικεία χαρακτηριστικά στον Θεό ή αν η μορφή του παρουσιάζεται ως ουδέτερη ως προς το φύλο. Ακόμη, σκοπός της έρευνας ήταν να εξεταστεί η τοποθεσία στην οποία τοποθετούν τον Θεό τα παιδιά, στα σχέδια τους και να διερευνηθούν τα συναισθήματα που αποδίδουν τα παιδιά στον Θεό. Επιπλέον, στόχος ήταν να εξεταστεί η ύπαρξη στοιχείων προστασίας ή εξουσίας του Θεού στα σχέδια των παιδιών και τέλος, να διερευνηθεί η ύπαρξη ή μη θρησκευτικών συμβόλων στα σχέδια των παιδιών.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα επιχειρηθεί μία γενική αποτίμηση των αποτελεσμάτων της έρευνας, θα παρουσιαστούν τυχόν περιορισμοί της και θα γίνουν προτάσεις για μελλοντικές έρευνες και περεταίρω διερεύνηση του θέματος.

4.1 Αποτίμηση της έρευνας

Όπως έδειξαν και οι προηγούμενες έρευνες (Eshelman et al., 1999. Ladd et al., 1998. Richert & Barrett, 2005) που στηρίζονται στη θεωρία του Piaget περί ανθρωπομορφισμού, οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών απεικονίζουν τον Θεό με ανθρώπινη μορφή και ανθρώπινα χαρακτηριστικά και στις περισσότερες περιπτώσεις τον απεικονίζουν ως άντρα. Ιδιαίτερα στις μικρότερες ηλικίες, η ανθρώπινη μορφή κυριάρχησε της συμβολικής. Ακόμη και

στα σχέδια των μικρότερων παιδιών ο Θεός είχε κάποιες εξαιρετικές ικανότητες που τον έκαναν να ξεχωρίζει από τους ανθρώπους, αλλά ακόμη και αυτές ήταν ανθρώπινες. Για παράδειγμα τα παιδιά της μικρότερης ηλικιακής ομάδας έλεγαν στις συνεντεύξεις τους ότι ο Θεός μας ακούει όταν προσευχόμαστε ή ότι μας βλέπει από τον ουρανό. Αυτές οι ιδιότητες έκαναν μεν τον Θεό να ξεχωρίζει από τους απλούς ανθρώπους, είναι δε και οι δύο ανθρώπινες ιδιότητες. Επιπλέον τα παιδιά επειδή δυσκολευόντουσαν να σχεδιάσουν τον Θεό, σχεδίασαν πολλά στοιχεία για να τον πλαισιώσουν. Σε πολλές περιπτώσεις τα στοιχεία αυτά αφορούσαν το σπίτι στο οποίο ζει ο Θεός. Ακόμη και στις περιπτώσεις λοιπόν που τα παιδιά έδιναν στον Θεό ξεχωριστές ιδιότητες, και στις οποίες πίστευαν ότι ο Θεός δε ζει μαζί με τους ανθρώπους στη γη, αλλά στον ουρανό, συνέχιζαν να πιστεύουν ότι χρειάζεται ένα σπίτι ή ένα μέρος να μείνει, όπως υποστήριζε και η έρευνα του Pnevmatikos (2002). Άλλωστε σύμφωνα με την έρευνα των Lane et al. (2014) η συμβολική φύση του Θεού και η εις βάθος γνώση και κατανόηση της παντοδυναμίας και πανσοφίας του Θεού είναι πολύ πιο απαιτητικές γνωστικά για τα παιδιά από την κατανόηση των υπερφυσικών ιδιοτήτων και επιτυγχάνεται σε μεγαλύτερη ηλικία από τα εφτά έτη.

Παράλληλα, μεταξύ των στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν για να πλαισιώσουν τον Θεό ήταν η χρήση στοιχείων εξουσίας και προστασίας που έκαναν τον Θεό να ξεχωρίζει από τους ανθρώπους. Επιβεβαιώνοντας τις προηγούμενες έρευνες των De Roos et al. (2001a) και Dickie et al. (1997), τα περισσότερα παιδιά ζωγράφισαν έναν προστατευτικό και στοργικό Θεό, να κοιτάει από ψηλά τους ανθρώπους και να έχει ανοιχτά χέρια. Αυτή η εικόνα του Θεού, που θεωρείται από τα παιδιά ως τροφός, δηλαδή ως μια μορφή που ενδιαφέρεται και φροντίζει θα μπορούσε να αναδεικνύει και τη σχέση που έχουν τα παιδιά με τους γονείς τους. Καθώς η φροντίδα, η στοργή και η αγάπη είναι χαρακτηριστικά της σχέσης που έχουν οι γονείς με τα παιδιά τους. Άλλωστε σύμφωνα με έρευνες των De Roos et al. (2001a) υπήρξαν ενδείξεις πως οι γονείς επηρεάζουν τα

παιδιά ως προς τη σχέση που θα έχουν με τον Θεό. Επίσης τον Θεό πλαισίωναν σε αρκετές περιπτώσεις και πολλά θρησκευτικά σύμβολα. Επιβεβαιώνοντας προηγούμενες έρευνες (Konyushkova et al., 2014) μεγαλύτερη συχνότητα χρήσης είχαν το φωτοστέφανο και ο σταυρός. Τέλος, όσον αφορά το συναίσθημα του Θεού, τα παιδιά επέλεξαν να σχεδιάσουν έναν χαρούμενο Θεό ζωγραφισμένο με φωτεινά χρώματα και πλαισιωμένο με αντικείμενα ή φιγούρες που επίσης προκαλούν θετικά συναισθήματα. Στις περιγραφές των σχεδίων τους τα περισσότερα παιδιά αν και δεν αναφέρθηκαν στο συναίσθημα του Θεού, ο τρόπος με τον οποίο αναφέρονταν σε αυτόν έδειχνε τη θετική στάση τους απέναντι του.

4.1.1 Η μορφή του Θεού.

Σε συμφωνία με προηγούμενες έρευνες η πλειοψηφία των παιδιών ζωγράφησε τον Θεό ως μία ανθρώπινη μορφή (Barrett & Richert, 2003. Harris, 2000. Κακαβούλη, 1989. Piaget, 1929. Woolley, 2000). Παρόλα αυτά ένα μεγάλο μέρος των παιδιών του έδωσε υπεράνθρωπα χαρακτηριστικά και τον ξεχώρισε από τους ανθρώπους, σχεδιάζοντας τον να πετάει στον ουρανό, να κάνει μαγικά, να δημιουργεί καιρικά φαινόμενα (βροχή, κεραυνούς), να δημιουργεί τους πλανήτες, τα ποτάμια, τις λίμνες, κ.ά.. Επίσης τα ευρήματα επιβεβαίωσαν την αρχική μας υπόθεση πως όσο τα παιδιά μεγαλώνουν θα μειώνονται τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά στη μορφή του Θεού, και θα αυξάνονται τα αφηρημένα στοιχεία και οι αφηρημένες φιγούρες, εύρημα που συμφωνεί με τη βιβλιογραφία (Barrett & Richert, 2003. Harris, 2000. Κακαβούλη, 1989. Piaget, 1929. Woolley, 2000). Πολλά από τα παιδιά της μικρότερης ηλικιακής ομάδας που συμμετείχε στην έρευνα, έδιναν ξεχωριστά χαρακτηριστικά στον Θεό όπως ότι κάνει μαγικά ή ότι μας ακούει όταν προσευχόμαστε και θέλουμε τη βοήθεια του, κάνοντας τον να ξεχωρίζει από τους ανθρώπους (Goldman, 1964). Παρόλα αυτά σε αυτή την ηλικία τα παιδιά δεν κατανοούν ακόμη τον

συμβολισμό και έννοιες όπως το πνεύμα, και τα ελάχιστα παιδιά που χρησιμοποίησαν τη λέξη αυτή κατά την περιγραφή των σχεδίων τους, είναι πολύ πιθανό να το έκαναν επειδή το έμαθαν είτε από το οικογενειακό τους περιβάλλον, είτε από το σχολείο. Όμως όσο τα παιδιά μεγαλώνουν, κατανοούν το συμβολισμό της έννοιας «Θεός» και αρχίζουν να τον περιγράφουν ως πνεύμα. Κάτι το οποίο φάνηκε και στις συζητήσεις με τα παιδιά, καθώς πολλά από αυτά υποστήριζαν ότι ο Θεός είναι πνεύμα, αλλά ζωγράφισαν ανθρώπινη μορφή γιατί δεν μπορούσαν να ζωγραφίσουν ένα πνεύμα (De Roos, 2006. De Roos et al., 2001a. Goldman, 1964. Kirkpatrick & Shaver, 1992).

Τα αποτελέσματα της έρευνας φαίνεται να επιβεβαιώνουν περισσότερο την ανθρωπομορφική θεωρία του Piaget έναντι της υπόθεσης της ετοιμότητας. Όπως έγινε φανερό από τις περιγραφές που έδιναν τα παιδιά για τα σχέδιά τους, τα παιδιά των μικρότερων ηλικιακών ομάδων πιστεύουν ότι ο κόσμος έχει δημιουργηθεί από κάποια οντότητα που έχει ανθρώπινα χαρακτηριστικά και ζει με τις ίδιες συνθήκες που ζουν οι άνθρωποι, αλλά στον ουρανό, φαινόμενο που χαρακτήρισε ο Piaget ως «παιδικό αρτιφισιαλισμό». Ακόμη σύμφωνα με τη θεωρία του Piaget, όταν τα παιδιά φτάνουν στο στάδιο της τυπικής λειτουργικής σκέψης, η αντίληψή τους για το Θεό αλλάζει, και χάνει σιγά σιγά τα ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά του και γίνεται μια αφηρημένη ιδέα, χωρίς μορφή. Κάτι το οποίο φάνηκε και από τα αποτελέσματα της έρευνας, αφού τα παιδιά των μεγαλύτερων ηλικιακών ομάδων είτε κατανοούσαν πλήρως τον συμβολισμό της έννοιας του Θεού είτε είχαν αρχίσει να αντιλαμβάνονται την μη ύπαρξη μορφής του και κατανοούσαν μερικώς την έννοια του Θεού (Κακαβούλη, 1989. Barrett & Richert, 2003. Harris, 2000. Piaget, 1929. Woolley, 2000).

4.1.2 Το φύλο του Θεού.

Η ανάλυση των δεδομένων δεν έδειξε διαφορές μεταξύ αγοριών και κοριτσιών στην αναπαράσταση του φύλου του Θεού, διαψεύδοντας την αρχική μας υπόθεση. Όπως και στις έρευνες των Dickie et al. (1997) και Eshelman et al. (1999) και στα δύο φύλα κυριάρχησε η αρρενωπή φιγούρα του Χριστιανικού Θεού, με εξαίρεση 7 σχέδια κοριτσιών που ζωγράφισαν τον Θεό ως γυναίκα. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται σε μια πλειονότητα παραγόντων. Τα παιδιά και των δύο φύλων είναι πιθανό να έχουν επηρεαστεί από τις εικόνες του Χριστού που βλέπουν καθημερινά είτε στο σχολείο, καθώς στην πλειονότητα των αιθουσών που πραγματοποιήθηκε η έρευνα, πάνω από τον πίνακα, υπήρχε η εικόνα του Ιησού Χριστού, είτε στο σπίτι, είτε στην εκκλησία. Ένας άλλος λόγος θα μπορούσε να είναι η γλώσσα. Στην ελληνική γλώσσα ο Θεός είναι αρσενικού γένους και αυτό θα μπορούσε να επηρεάσει τα παιδιά. Άλλωστε τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά, καθώς δεν κατανοούν ακόμη το συμβολισμό, σκέφτονται τον Θεό ως ον που έχει κάποιο φύλο. Δίνοντάς του αρσενικό άρθρο, του δίνουν και αρρενωπή εικόνα.

4.1.3 Η τοποθεσία του Θεού.

Η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας επιβεβαίωσαν την σχετική υπόθεση μας για την τοποθεσία του Θεού. Τόσο από τα ερωτηματολόγια, όσο και από τα σχέδια προέκυψε ότι η πλειοψηφία των παιδιών τοποθετεί τον Θεό στον ουρανό, συμφωνώντας με την βιβλιογραφία (Pneumatikos, 2002). Όπως ήταν αναμενόμενο ένα μικρό ποσοστό παιδιών, απάντησε στο ερωτηματολόγιο ότι ο Θεός ζει στη γη και αυτό φάνηκε και στην ανάλυση των σχεδίων αν και με

μεγαλύτερο ποσοστό παιδιών από το αναμενόμενο να σχεδιάζει τον Θεό στη γη. Ακόμη ένα ποσοστό των παιδιών απάντησε στο ερωτηματολόγιο ότι ο Θεός ζει παντού ή ότι ο Θεός ζει μέσα μου. Όντως από την ανάλυση των σχεδίων το ίδιο ποσοστό παιδιών δεν είχε σχεδιάσει κάτι που να δηλώνει την τοποθεσία του Θεού (π.χ. χορτάρι ή σύννεφα κ.λ.π.).

Το κοινό σημείο στα σχέδια που συλλέξαμε είναι ότι ο Θεός ζει στα σύννεφα ή στον παράδεισο, με τις ίδιες συνθήκες που ζουν οι άνθρωποι στη γη. Συγκεκριμένα, σε πολλά σχέδια τα παιδιά ζωγράφισαν τον Θεό να ζει στον Παράδεισο, πάνω στα σύννεφα, να πετάει και να προστατεύει τους ανθρώπους από ψηλά, παρόλα αυτά όμως να χρειάζεται ένα μέρος να μένει. Ένα μέρος που μοιάζει με τον δικό μας κόσμο, είναι όμως διαφορετικό. Σύμφωνα με τον Pnevmatikos (2002), είναι πιθανόν ότι τα παιδιά που ζωγράφισαν αυτά τα σχέδια να μην γνωρίζουν ακόμη τον συμβολισμό της φύσης του Θεού. Μάλιστα διαπιστώθηκε ότι υπάρχει στατιστικώς σημαντική σχέση μεταξύ της ηλικίας των παιδιών και την τοποθεσία στην οποία σχεδιάζουν τον Θεό. Τα παιδιά των μεσαίων ηλικιακών ομάδων (7 – 11 ετών) τοποθετούν τον Θεό στον ουρανό, ενώ τα μικρότερα και κυρίως τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά δεν σχεδιάζουν την τοποθεσία είτε τυχαία είτε από επιλογή.

Για τα μικρότερα σε ηλικία παιδιά, που βρίσκονται στο στάδιο του παραμυθιού σχεδιαστικά, ήταν κοινό σημείο στα σχέδια τους η απουσία οποιουδήποτε άλλου χαρακτηριστικού πέρα από τη μορφή του Θεού. Τα παιδιά αυτών των ηλικιών, στην περιγραφή των σχεδίων τους, επικεντρώθηκαν στα χαρακτηριστικά του Θεού, όπως «ο Θεός είναι καλός», «ο Θεός προσέχει όλα τα παιδιά», και αρκούσαν να πουν ότι μένει στον ουρανό χωρίς όμως να θέλουν να το δείξουν στα σχέδια τους. Ίσως επειδή η οδηγία που δόθηκε στα παιδιά ήταν να σχεδιάσουν τον Θεό, τα περιόρισε στο να ζωγραφίσουν μόνο τον Θεό.

Αντίθετα τα παιδιά των μεσαίων ηλικιακών ομάδων σε πολλές περιπτώσεις, ξεκινούσαν τα σχέδια τους πρώτα από την τοποθεσία και άφηναν τη μορφή του Θεού τελευταία. Το κοινό σχόλιο των παιδιών ήταν ότι ήταν δύσκολο να σκεφτούν πώς να ζωγραφίσουν τον Θεό, ενώ ήταν πιο εύκολο να ζωγραφίσουν το μέρος που μένει, είτε αυτό ήταν ο ουρανός, είτε ο Παράδεισος, είτε η γη. Έτσι ξεκινούσαν πρώτα από την τοποθεσία, και έπειτα συνέχιζαν είτε με τις άλλες μορφές είτε με τον Θεό. Τα σχέδια των παιδιών ήταν πιο ρεαλιστικά. Πολλά από αυτά παρουσίαζαν στοιχεία ή ολόκληρες σκηνές από τη Βίβλο, όπως ο Παράδεισος με τους αγγέλους ή η γέννηση του Ιησού. Χαρακτηριστικό ήταν το σχέδιο ενός παιδιού, που ζωγράφιζε τη σκηνή της σταύρωσης του Ιησού και τον Θεό πάνω στα σύννεφα να κλαίει.

Τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά έχοντας κατακτήσει την έννοια του συμβολισμού και της φύσης του Θεού απέφυγαν να ζωγραφίσουν τοποθεσία στα σχέδια τους. Σε κάποια από αυτά τα σχέδια υπήρχαν γραμμένες λέξεις, όπως αγάπη κα χαρά. Τα παιδιά αυτά φαίνεται να κατανοούν ότι ο Θεός δεν μένει σε συγκεκριμένο μέρος, αλλά υπάρχει όπου βρίσκονται αυτές οι ιδιότητες (Pneumatikos, 2002).

4.1.4 Τα συναισθήματα του Θεού.

Από τη μελέτη των σχεδίων προέκυψε ότι τα παιδιά αποτυπώνουν το Θεό με θετικά συναισθήματα (κυρίως χαρά), με αρνητικά συναισθήματα (λύπη και θυμό) αλλά και με ουδέτερο, μη προσδιορισμένο συναίσθημα. Τα παιδιά ηλικίας 4 έως 8 ετών απεικονίζουν τα συναισθήματα βασιζόμενα αποκλειστικά στις αλλαγές των εκφράσεων του προσώπου. Μια ανοδική καμπύλη στο στόμα, δείχνει για παράδειγμα τη χαρά. Μια καθοδική καμπύλη στο στόμα του Θεού ή τα δακρυσμένα μάτια δείχνουν τη λύπη. Από την ηλικία των 8 ετών και έπειτα τα παιδιά απεικονίζουν

συναισθήματα και με τη στάση του σώματος των μορφών που σχεδιάζουν. Για παράδειγμα, η χαρά απεικονίζεται με ανοιχτά χέρια ή ελαφρώς σηκωμένα, ενώ η λύπη με χέρια που ακουμπούν στο σώμα ή μια μαζεμένη στάση σώματος. Ιδιαίτερα τα παιδιά ηλικίας 8 έως 14 ετών ξεκινούν να χρησιμοποιούν και έναν επιπλέον τρόπο για να απεικονίσουν συναισθήματα στο σχέδιο. Τη δημιουργία σχεδίων στο «παρασκήνιο», δηλαδή πίσω από τη βασική φιγούρα, με την οποία συνδέονται. Για παράδειγμα τη δημιουργία ενός γεγονότος ή ενός αντικειμένου που προκαλεί συναισθήματα στην κεντρική φιγούρα (όπως η χρήση του καιρού ή των ζώων ή και κάποιων κοινωνικών δραστηριοτήτων). Έτσι για να προβληθεί η χαρά του Θεού μπορεί συνδυαστικά με τις παραπάνω εκφραστικές τεχνικές, την ανοδική καμπύλη στο στόμα και τα ανοιχτά χέρια, ο Θεός να περιβάλλεται από έναν λαμπερό ήλιο, λουλούδια κλπ. Αντίθετα η λύπη μπορεί να φαίνεται με ένα βροχερό τοπίο (Bonoti & Misailidi, 2015. Jolley, 2018).

Τα περισσότερα σχέδια απεικόνιζαν έναν χαρούμενο Θεό επιβεβαιώνοντας την αρχική μας υπόθεση (Bonoti & Misailidi, 2015. De Roos et al., 2001a. Dickie et al., 1997. Konyushkova et al., 2014). Με άλλα λόγια, η πλειοψηφία των παιδιών ζωγράφισε έναν Θεό με θετικά συναισθήματα προς τον κόσμο και τους ανθρώπους, ζωγραφισμένο με φωτεινά χρώματα, ενώ συχνά τα παιδιά στις συνεντεύξεις τους χρησιμοποιούσαν θετικά υποκοριστικά, όπως Θεούλης και Χριστούλης. Επίσης τα περισσότερα παιδιά που ζωγράφισαν έναν Θεό με θετικά συναισθήματα, τον πλαισίωσαν με αντικείμενα ή άλλες φιγούρες που επίσης προκαλούν θετικά συναισθήματα, όπως γαλάζιο ουρανό, λαμπερό ήλιο, λουλούδια σε ζωηρά χρώματα κ.λ.π. Η θετική στάση των παιδιών προς τον Θεό, μπορεί να οφείλεται στη σχέση των παιδιών με τους γονείς τους και στην επιρροή που ασκούν οι δάσκαλοι και το σχολείο (De Roos et al., 2001a. Dickie et al., 1997. Kirkpatrick και Shaver, 1992).

Η εικόνα ενός Θεού που είναι θυμωμένος και τιμωρεί ή είναι λυπημένος εμφανίστηκε ελάχιστα στα σχέδια των παιδιών όπως αναμέναμε (De Roos et al., 2001a). Συγκεκριμένα 1 μόνο σχέδιο παρουσίαζε τον Θεό «θυμωμένο με τους ανθρώπους», στο οποίο εμφανίζεται ο Θεός να πετάει φωτιές και να θέλει να καταστρέψει τους ανθρώπους, και τα υπόλοιπα 7 σχέδια αυτής της κατηγορίας αναπαριστούσαν έναν λυπημένο Θεό. Από τις συνεντεύξεις προέκυψε ότι τα παιδιά ζωγράφισαν έναν λυπημένο Θεό είτε επειδή είχε συμβεί πρόσφατα κάποιο δυσάρεστο γεγονός στη ζωή τους (θάνατος μέλους της οικογένειάς τους) είτε επειδή επέλεξαν κάποια σκηνή από την Βίβλο, που τους δημιουργούσε λύπη, άρα θεώρησαν ότι έτσι θα ένιωθε ο Θεός (όπως η σκηνή της σταύρωσης του Ιησού Χριστού).

4.1.5 Ο Θεός ως εξουσία και προστασία

Η ανάλυση των σχεδίων ανέδειξε τη χρήση στοιχείων εξουσίας και προστασίας του Θεού, που τον έκαναν να ξεχωρίζει από τις άλλες ανθρώπινες μορφές. Στις περισσότερες περιπτώσεις αυτά τα στοιχεία του έδιναν και τις υπερφυσικές δυνάμεις. Η προστασία και η στοργή ήταν τα χαρακτηριστικά που επέλεξαν να δώσουν τα περισσότερα παιδιά στο Θεό, επιβεβαιώνοντας τη βιβλιογραφία (De Roos et al., 2001a. Dickie et al., 1997), καθώς η πλειονότητα των παιδιών ζωγράφισε τον Θεό να κοιτάει από ψηλά τους ανθρώπους και να έχει ανοιχτά χέρια θέλοντας να τους προστατεύσει και να τους βοηθήσει. Επίσης μερικά παιδιά σχεδίασαν τον Θεό με μεγάλο μέγεθος, μεγαλύτερο από οποιαδήποτε άλλη μορφή ή αντικείμενο στο σχέδιο. Η πρόσφατη έρευνα έχει αποδείξει ότι τα παιδιά απεικονίζουν μεγαλύτερα σε μέγεθος θέματα που τους είναι σημαντικά και μικρότερα όσα τους είναι ασήμαντα (Misailidi & Bonoti, 2014. Thomas & Silk, 1997). Αυτό θα μπορούσε να έχει αρκετές ερμηνείες. Ίσως κάποια παιδιά ζωγράφισαν τον Θεό με

μεγάλο μέγεθος γιατί ήταν το θέμα που τους δόθηκε. Ίσως το έκαναν ασυνείδητα εξαιτίας των θετικών συναισθημάτων που έχουν προς τον Θεό. Άλλα παιδιά μπορεί να ήθελαν να δείξουν με αυτόν τον τρόπο την θέση ισχύος που έχει ο Θεός και την ικανότητα του να δημιουργεί και να προστατεύει. Πάντως σημαντικά λιγότερα ήταν τα σχέδια των παιδιών με στοιχεία εξουσίας, που δείχνουν την παντοδυναμία του Θεού, όπως ο Θεός ως βασιλιά ή ως πολεμιστής. Το στέμμα, ο θρόνος, το σπαθί ήταν από τα αντικείμενα που χρησιμοποίησαν τα λιγότερα παιδιά για να απεικονίσουν τον Θεό.

4.1.6 Θρησκευτικά σύμβολα.

Όσον αφορά τη χρήση θρησκευτικών συμβόλων η πλειοψηφία των παιδιών χρησιμοποίησε σύμβολα ώστε να πλαισιώσει τον Θεό. Μεγαλύτερη συχνότητα χρήσης είχε το φωτοστέφανο και μετά ο σταυρός, ίσως εξαιτίας της συχνής έκθεσης των παιδιών σε θρησκευτικές εικόνες (Dessart, 2019. Konyushkova et al., 2014. Ladd et al., 1998). Αντίθετα με προηγούμενες έρευνες (Ladd et al., 1998) δεν βρέθηκε συσχέτιση μεταξύ της ηλικίας και της χρήσης θρησκευτικών συμβόλων.

4.2 Περιορισμοί της έρευνας

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνηθούν οι σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών, ηλικίας από 5 έως 14 ετών, για τον Θεό. Παρόλα αυτά υπήρξαν αρκετές προκλήσεις και περιορισμοί στη διεκπεραίωση της. Αρχικά, εξαιτίας της πανδημίας του κορονοϊού, υπήρξε δυσκολία στη συγκέντρωση του δείγματος εξαιτίας της απροθυμίας των σχολείων και σε δεύτερο χρόνο των γονέων για τη συμμετοχή των παιδιών τους στην έρευνα. Υπήρχε έντονος φόβος για

τη μετάδοση του ιού μέσω της επαφής των παιδιών με τις φωτοτυπίες που θα μοιράζονταν από την ερευνήτρια. Για αυτό τον λόγο η ερευνήτρια κατέγραψε τις απαντήσεις, για την πλειοψηφία των παιδιών, στο ερωτηματολόγιο τηρώντας όλα τα απαραίτητα μέτρα. Μία ακόμη δυσκολία ήταν ότι τα σχολεία άνοιξαν για περιορισμένο χρονικό διάστημα με αποτέλεσμα η ερευνήτρια να προλάβει τα γυμνάσια τις τελευταίες ημέρες λειτουργίας τους και να μην υπάρξει μεγάλος αριθμός παιδιών ηλικίας 13 και 14 ετών. Επίσης, όσον αφορά το θρήσκευμα των συμμετεχόντων, διαπιστώσαμε ότι οι γονείς με διαφορετικό θρήσκευμα (μουσουλμάνοι, εβραίοι), δεν ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση της ερευνήτριας να συμμετέχουν τα παιδιά τους στην έρευνα, με αποτέλεσμα το δείγμα να αποτελείται από χριστιανούς ορθόδοξους.

Ένας επιπλέον περιορισμός, αφορά στην απόδοση φύλου στον Θεό. Στην Ελληνική γλώσσα δεν μπορεί να γίνει αναφορά ουδετέρου γένους για τον Θεό, παρά μόνο αρσενικού γένους. Η ερευνήτρια προσπάθησε να αποφύγει όπου ήταν δυνατό το αρσενικό άρθρο όμως δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τη σημασία του και να θεωρήσουμε ότι δεν επηρέασε τα παιδιά στην επιλογή φύλου του Θεού, καθώς αυτό παραμένει ως πιθανότητα. Τέλος υπήρξαν περιπτώσεις μερικών σχεδίων που ‘έμοιαζαν’ αρκετά μεταξύ τους, καθώς μερικά παιδιά, παρά τις σαφείς οδηγίες προσπαθούσαν να ‘πάρουν ιδέες’ από τους διπλανούς τους.

4.3 Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Η συγκεκριμένη έρευνα στόχευε τη διερεύνηση των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων των παιδιών για τον Θεό και κατά πόσο αυτές αλλάζουν όσο τα παιδιά μεγαλώνουν. Σε αρκετά σχέδια φάνηκε ότι τα παιδιά έδωσαν στον Θεό τη μορφή του Ιησού επηρεασμένα από τις εικόνες που

συναντάμε στις ορθόδοξες εκκλησίες. Μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να διερευνήσουν τη μορφή που δίνουν στον Θεό παιδιά που πηγαίνουν στο κατηχητικό και να τη συγκρίνουν με τη μορφή που δίνουν παιδιά που δεν πηγαίνουν. Επιπλέον παρατηρήθηκε ότι τα παιδιά που πηγαίνουν πιο συχνά στην εκκλησία είχαν και πιο πολλά θρησκευτικά/ χριστιανικά σύμβολα στα σχέδια τους. Μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να έχει ως αντικείμενό της τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις των παιδιών σε σχέση με τις θρησκευτικές συνήθειες των παιδιών και της οικογένειάς του. Όσον αφορά το φύλο του Θεού, ενώ στα ερωτηματολόγια τα παιδιά απαντούσαν ότι θα μπορούσαν να σχεδιάσουν τη Μαρία ως Θεό, ήταν ελάχιστα τα παιδιά που ζωγράφισαν τον Θεό ως γυναίκα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν τα παιδιά επηρεάστηκαν από το αρσενικό γένος που αποδίδεται στον Θεό λόγω της γλώσσας, αν επηρεάστηκαν από το αρσενικό άρθρο που χρησιμοποίησε η ερευνήτρια ή από το αρσενικό άρθρο που χρησιμοποιούν οι γονείς ή οι εκπαιδευτικοί όταν αναφέρονται στον Θεό ή αν η επιλογή του φύλου ήταν τυχαία. Αυτές τις υποθέσεις θα μπορούσαν να τις διερευνήσουν μελλοντικές έρευνες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bonoti, F., & Misailidi, P. (2015). Social Emotions in Children's Human Figure Drawings: Drawing Shame, Pride and Jealousy. *Infant Child Development*, 24(6), 661-672.

Barrett, J. L., & Richert, R. A. (2003). Anthropomorphism or preparedness? Exploring children's God concepts. *Review of Religious Research*, 44, 300-312.

Barrett, J. L., Richert, R. A., & Driesenga, A. (2001). God's beliefs vs. mom's: The development of natural and non-natural agent concepts. *Child Development*, 71(1), 50–65.

Bering, J. M., (2003). Religious Concepts are Probably Epiphenomena: A Reply to Pyysiäinen, Boyer, and Barrett. *Journal of Cognition and Culture*, 3(3), 244 – 254.

Boyer, P., & Walker, S. (2000). Intuitive Ontology and Cultural Input in the Acquisition of Religious Concepts. In Rosengren, K. S., Johnson, C. N., & Harris, P. L., (Ed). *Imagining the impossible* (pp. 130- 156). New York: Cambridge University Press.

Burt, P., (2003). 'Thus Says The Lord ...': God's communication and children's understanding. *Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion & Education*, 24(3), 329-338, Doi: 10.1080/1361767032000156101

Cox, M. V., (2005). *The pictorial world of the child*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Dessart, G. (2019). *A Multidimensional Approach to Children's Drawings of God in French-Speaking Switzerland: A Developmental and Socio-Cultural Account* (Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο της Λοζάνης.

De Roos, S. A., (2006). Young Children's God Concepts: Influences of Attachment and Religious Socialization in a Family and School Context. *Religious Education*, 101(1), 84-103.

De Roos, S. A., Iedema, J., & Miedema, S., (2001a). Young Children's Descriptions of God: influences of parents and teachers God concepts and religious denomination of schools. *Journal of Beliefs & Values*, 22(1), 19-30.

De Roos, S. A., Miedema, S., and Iedema, J. (2001b). Attachment, working models of self and others, and God concept in kindergarten. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 40, 607–618.

Dickie, J. R., Eshleman, A. K., Merasco, D. M., Shepard, A., Vanderwilt, M. & Johnson, M., (1997). Parent – Child Relationships and Children's Images of God. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(1), 25 – 43.

Donahue, M. J., & Benson, P. L., (1995). Religion and well- being of adolescents. *Journal of Social Issues*, 51, 145-160.

Eshelman, A., Dickie, I. R, Merasco, D. M., Shepard, A. & Johnson, M. (1999). Mother God, Father God: Children's Perceptions of God's Distance. *The international Journal for the Psychology of Religion*, 9(2), 139-146.

Evans, E. M. (2001). Cognitive and contextual factors in the emergence of diverse belief systems: Creation versus evolution. *Cognitive Psychology*, 42, 217–266.

Goldman, R. (1964). *Religious thinking from childhood to adolescence*. London, UK: Routledge and Kegan Paul.

Harms, E. (1944). The Development of Religious Experience in Children. *Amer. J. Sociology* 50(2), 112–122.

Harris, P. L. (2000). On Not Falling Down to Earth. Children's Metaphysical Questions. In Rosengren, K. S., Johnson, C. N, & Harris, P. L., (Ed). *Imagining the impossible* (pp. 157-178). New York: Cambridge University Press.

Harris, P. L. (2002). What do children learn from testimony? In P. Carruthers, S. Stich, & M. Siegal (Eds.), *The cognitive basis of science* (p. 316–334). Cambridge University.

Harris, P. L. & Koenig, M. A., (2006). Trust in Testimony: How Children Learn About Science and Religion. *Child Development*, 77(3), 505–524.

Heiphetza, L., Lane, J. D., Waytz, A., & Young, L. L., (2016). How children and adults represent God's mind. *Cognitive Science*, 40(1), 121–144. Doi:10.1111/cogs.12232.

Hertel, B. R. & Donahue, M. J., (1995). Parental Influences On God Images Among Children: Testing Durkheim's Metaphoric Parallelism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(2), 186 – 199.

Jolley, R. P. (2018). *Παιδί και εικόνα: Σχεδίαση και κατανόηση*. (Μετάφραση Α. Μάντζιου, Επιστ. Επιμ. Φ. Μπονώτη). Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Κακαβούλης, Αλ. (1989). *Γνωστική Ανάπτυξη. Σύγχρονες θεωρίες και ερευνητικά δεδομένα*. Αθήνα: Κακαβούλης.

Κακάνη, Ν. (2019). *Τα παιδιά σχεδιάζουν τον Θεό* (Αδημοσίευτη Πτυχιακή εργασία). Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.

Kirkpatrick, L. A. & Shaver, P. R. (1992). An attachment-theoretical approach to romantic love and religious belief. *Personality and Social Psychology Bulletin* 18, 266–275.

Konyushkova, K., Arvanitopoulos, N., Robert, Z. D., Brandt, P. Y., & Susstrunk, S. (2014), God(s) Know(s) Developmental and Cross-Cultural Patterns in Children Drawings. *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage*, 2(3), 1-20.

Ladd, K. L., McIntosh, D. N., & Spilca, B., (1998). Children's God Concepts: Influences of Denomination, Age, and Gender. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 8(1), 49 - 56.

Lane, J. D., Wellman, H. M., Evans, E. M. (2010). Children's understanding of ordinary and extraordinary minds. *Child Development*, 81, 1475 - 1489.

Lane, J. D., Wellman, H. M., Evans, E. M. (2012). Sociocultural input facilitates children's developing understanding of extraordinary minds. *Child Development*, 83, 1007 - 1021.

Lane, J. D., Wellman, H. M., Evans, E. M. (2014). Approaching an understanding of omniscience from the preschool years to early adulthood. *Developmental Psychology*, 50, 2380 - 2392.

Μαριδάκη - Κασσωτάκη, Α. (2004). *Σύγχρονες απόψεις για τη σκέψη του παιδιού*. Αθήνα: Γρηγόρης.

Μισαηλίδη, Π. (2003). *Η θεωρία των παιδιών για το Νον*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Misailidi, P. & Bonoti, F. (2014) Children's expressive drawing strategies: the effects of mood, age and topic. *Early Child Development and Care*, 184(6), 882-896, DOI: 10.1080/03004430.2013.823409

Pnevmatikos, D., (2002). Conceptual Changes in Religious Concepts of Elementary Schoolchildren: The case of the house where God lives. *Educational Psychology*, 22(1), 93-112.

Petrovich, O. (1997). Understanding of non-natural causality in children and adults: A case against artificialism. *Psyche en Geloof*, 8, 151–165.

Piaget, J. (1929). *The Child's conception of the world*. New York: Harcourt Brace.

Pitts, V. P. (1977). Drawing pictures of God. *Learning for Living*, 16(3), 123-129.

Richert, R. A., & Barrett, J. L., (2010). Do You See What I See? Young Children's Assumptions About God's Perceptual Abilities. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 15(4), 283-295.

Thomas, G., & Silk, L. (1997). *Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου*. Αθήνα: Καστανιώτη.

Takriti R. A., Barrett, M., & Buchanan-Barrow E. (2006). Children's understanding of religion: Interviews with Arab-Muslim, Asian-Muslim, Christian and Hindu children aged 5–11 years. *Mental Health, Religion & Culture*, 9(1), 29–42.

Wellman, H. M., Cross, D., Watson, J. (2001). Meta-analysis of theory-of-mind development: The truth about false belief. *Child Development*, 72, 655–684.

Wooley, J. D. (2000). The Development of Beliefs About Direct Mental- Physical Causality in Imagination, Magic, and Religion. In Rosengren, K. S., Johnson, C. N, & Harris, P. L., (Ed). *Imagining the impossible* (pp. 99- 129). New York: Cambridge University Press.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ερωτηματολόγιο

1) Είσαι;

Α) Χριστιανός Ορθόδοξος ☐ΣΤ) Εβραίος ☐Β) Καθολικός ☐Η) Άθεος (χωρίς θρησκεία) ☐Γ) Προτεστάντης ☐Θ) Δεν ξέρω ☐Δ) Μουσουλμάνος ☐

Ι) Άλλο .....

Ε) Βουδιστής ☐

2) Έχεις πάει ποτέ.....

*Εάν ναι, πότε ήταν η τελευταία φορά; Ποιος είναι ο λόγος;*Α) σε εκκλησία **ΝΑΙ/ΟΧΙ** .....Β) σε τζαμί **ΝΑΙ/ΟΧΙ** .....Γ) σε συναγωγή **ΝΑΙ/ΟΧΙ** .....

Δ) Άλλο .....

3) Αν σου έλεγα τη λέξη «Θεός» τι θα μπορούσες να ζωγραφίσεις;

Α) τον Ιησού **ΝΑΙ/ΟΧΙ**Δ) τον Αλλάχ **ΝΑΙ/ΟΧΙ**Β) τη Μαρία **ΝΑΙ/ΟΧΙ**Ε) το Βούδα **ΝΑΙ/ΟΧΙ**Γ) τον Μωάμεθ **ΝΑΙ/ΟΧΙ**

4) Προσεύχεσαι στο σπίτι;

ΝΑΙ/ΟΧΙ

Εάν ναι, πότε; .....

Α) πριν το φαγητό ☐Γ) όταν ξυπνάς ☐Β) το βράδυ ☐

Δ) άλλο .....

5) Κατά τη γνώμη σου, πού βρίσκεται ο Θεός;

Α) στον ουρανό

Ε) μέσα μου

Β) στη γη

ΣΤ) ο Θεός δεν υπάρχει

Γ) μέσα στον ήλιο

Ζ) δεν ξέρω

Δ) παντού

Η) Αλλού.....

Όνομα: .....

Ημερομηνία γέννησης (ημέρα/ μήνας/ χρόνος) : .....

Φύλο: .....

Ημερομηνία (ημέρα / μήνας/ χρόνος) : .....

Γράμμα στους γονείς:

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης

Επιστημονικώς υπεύθυνος-η / επιβλέπων-ουσα: Μπονώτη Φωτεινή, Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας

Email:

Τηλέφωνο:

Βόλος, / /2020

Αγαπητοί γονείς,

Στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών σπουδών μου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας συμμετέχω σε μία έρευνα που πραγματοποιείται από το Πανεπιστήμιο της Γενεύης, για την ανάπτυξη των θρησκευτικών αναπαραστάσεων παιδιών και εφήβων ηλικίας 5 -18 ετών.

Αυτή η έρευνα περιλαμβάνει τη δημιουργία ενός σχεδίου και τη συμπλήρωση ενός μικρού ερωτηματολογίου. Δεν υπάρχει χρονικός περιορισμός, αλλά η διάρκεια απασχόλησης των μαθητών εντός του ωρολογίου προγράμματος δε θα διαρκέσει πάνω από μία διδακτική ώρα. Τα δεδομένα θα χρησιμοποιηθούν σε μία συγκριτική μελέτη σχεδίων που θα συλλεχθούν από διαφορετικές χώρες. Μερικά σχέδια μπορεί να επιλεγθούν για δημοσίευση που σκοπεύει να αναδείξει σχέδια παιδιών από διαφορετικές χώρες.

Σε συνεργασία με τον δάσκαλο/ δασκάλα του παιδιού σας, θα συλλέξω σχέδια στην τάξη του/της μέχρι το τέλος Ιουνίου 2020. Παρακαλώ να δηλώσετε τη συμφωνία ή διαφωνία σας για τη συμμετοχή του παιδιού σας στην έρευνα με την υπογραφή και επιστροφή του εσώκλειστου παραρτήματος.

Σας διαβεβαιώ ότι θα διασφαλισθεί η ανωνυμία των παιδιών που θα συμμετέχουν στην έρευνα και η προστασία, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων τους.

Επιπλέον σας ενημερώνω ότι το παιδί σας έχει το δικαίωμα να αρνηθεί να συμμετάσχει στην έρευνα ή/και να αποσυρθεί από αυτή σε οποιοδήποτε στάδιο της.

Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας, και σας ζητάω να δεχτείτε, αγαπητοί γονείς, την έκφραση της υψίστης εκτιμήσεώς μου.

Φοιτήτρια :
Παπαγεωργίου Ζωή

Παράρτημα: Απάντηση επιστολής

- ☐ Ναι, δίνω την άδεια για να συμμετέχει το παιδί μου στην ανωτέρω δραστηριότητα
- ☐ Όχι, δεν θέλω το παιδί μου να συμμετέχει στη δραστηριότητα
- ☐ Ναι, συμφωνώ το σχέδιο του/της να δημοσιευτεί σε επιστημονικά άρθρα και στη βάση δεδομένων
- ☐ Όχι, δεν θέλω το σχέδιο του παιδιού μου να δημοσιευτεί

Όνομα / Επίθετο του παιδιού : .....

Υπογραφή γονέα ή κηδεμόνα : .....

Σχήμα 23. Σχέδιο 10χρονου αγοριού που απεικονίζει τον Θεό ως δημιουργό του κόσμου

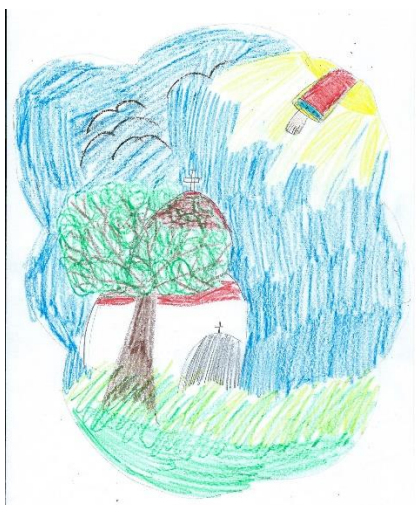
Σχήμα 24. Σχέδιο 11χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Θεό να προστατεύει τους ανθρώπους από ψηλά

Σχήμα 25. Σχέδιο 7χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Θεό ως άγγελο

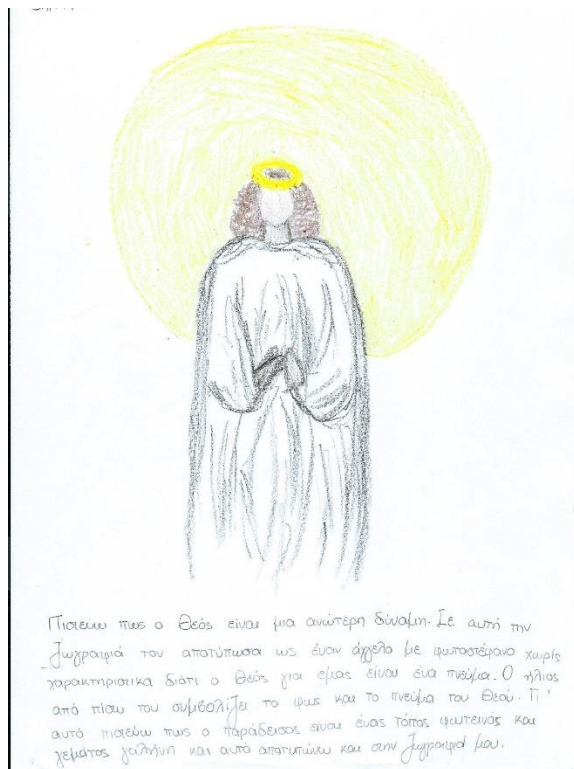
Σχήμα 26. Σχέδιο 6χρονου αγοριού που απεικονίζει τον Θεό στο διάστημα

Σχήμα 27. Σχέδιο 12χρονου κοριτσιού που απεικονίζει την επικοινωνία των ανθρώπων που βρίσκονται στην εκκλησία με τον Θεό

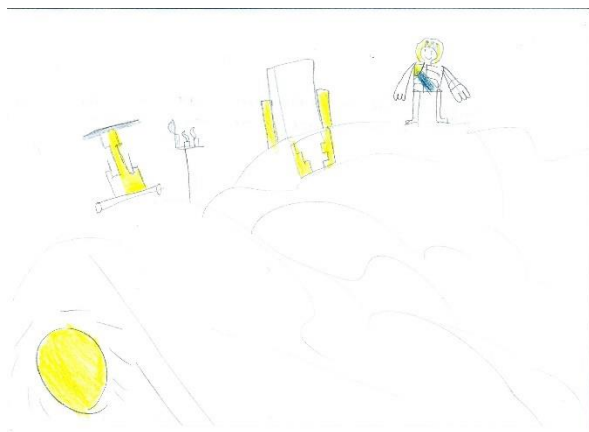
Σχήμα 28. Σχέδιο 8χρονου αγοριού που απεικονίζει τον Θεό στον Παράδεισο

Σχήμα 29. Σχέδιο 14χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Θεό ως άγγελο «ως μια ανώτερη δύναμη»

Σχήμα 30. Σχέδιο 6χρονου κοριτσιού που απεικονίζει τον Θεό να κατεβαίνει από τον ουρανό με το σπαθί του για να βοηθήσει τους 2 ανθρώπους (δεξιά και αριστερά του) που τους έχουν σταυρώσει

Σχήμα 31. Σχέδιο 8χρονου αγοριού που απεικονίζει τον Θεό στον Παράδεισο, δίπλα στο θρόνο του, φορώντας στέμμα